

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Π.Μ.Σ. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

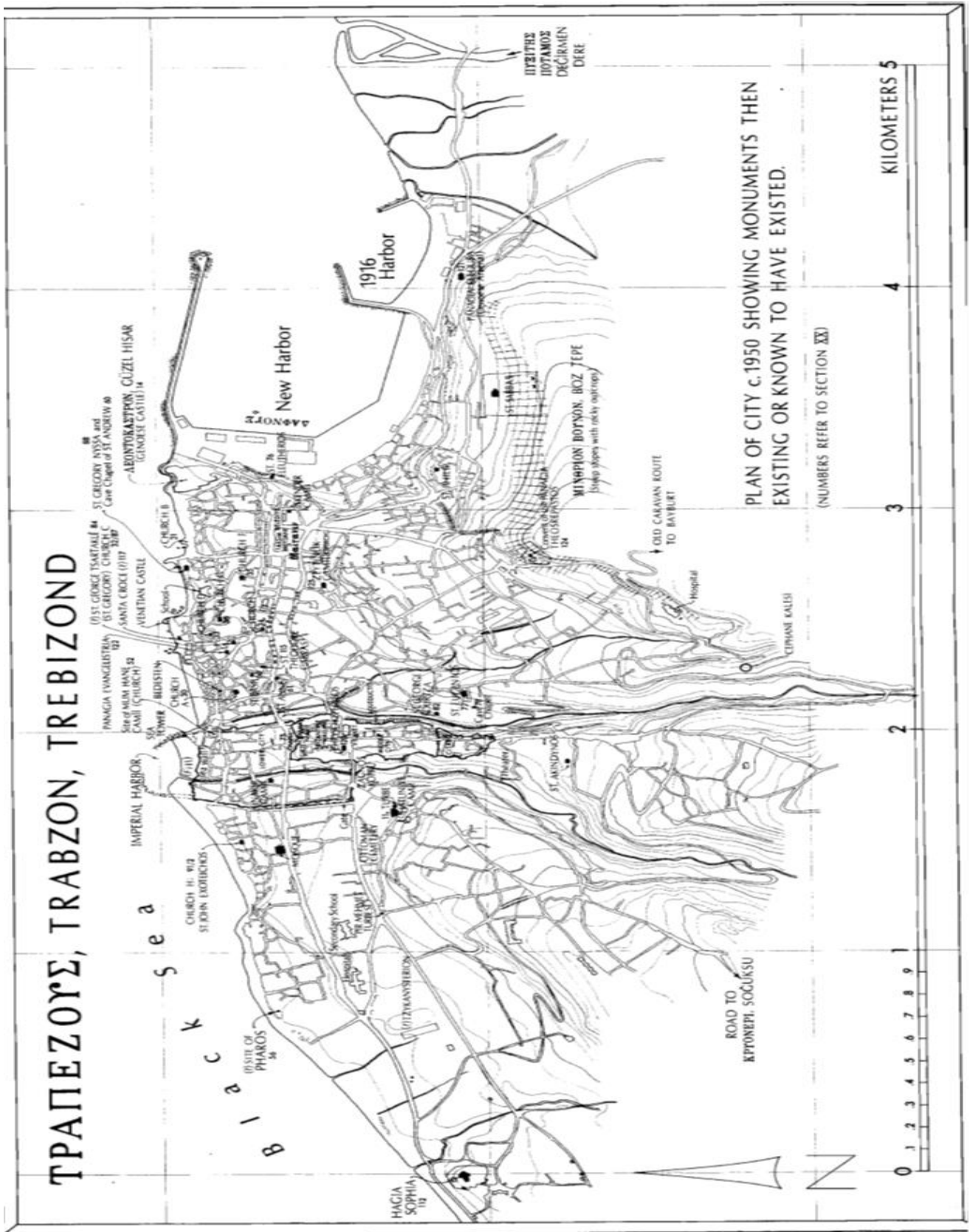
**ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ (1204-1461)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ ΜΑΡΤΙΟΣ 2023

Bryer, Anthony και Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D.C., 1985, MAP III.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο 1: Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η εγγραφή της εξουσίας των Μεγάλων Κομνηνών στον αστικό χώρο	6
1.1. Πολιτικός κατακερματισμός και ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας.....	6
1.2 Κατασκευή της πολιτικής ταυτότητας των Μεγάλων Κομνηνών	6
1.3 Ο αστικός χώρος της Τραπεζούντας και η εγγραφή της εξουσίας σε αυτόν	8
Κεφάλαιο 2:Οι εκκλησίες της Τραπεζούντας και η διάδραση των αυτοκρατορικών τελετουργιών με τον αστικό χώρο	10
2.1 Ο ρόλος της θρησκείας στην ιδεολογία των Μεγάλων Κομνηνών και ο μετασχηματισμός του αστικού χώρου	10
2.2 Η εκκλησία του Αγίου Ευγενίου και η συγκρότηση τοπικής παράδοσης	12
2.3 Η Παναγία Χρυσοκέφαλος και οι αυτοκρατορικές τελετουργίες των Μεγάλων Κομνηνών	13
2.4 Η Αγία Σοφία της Τραπεζούντας και οι πολλαπλοί συμβολισμοί της	16
Κεφάλαιο 3: Ο αστικός χώρος ως πεδίο διεκδίκησης μεταξύ του Αυτοκράτορα και των κρατών της Δύσης .	19
3.1 Μεταβολή των εμπορικών δρόμων και άνοδος της Τραπεζούντας	19
3.2 Διείσδυση των δυτικών εμπορών στην Τραπεζούντα.....	20
3.3 Διαμάχες και διεκδίκηση του αστικού χώρου	21
Κεφάλαιο 4: Οι αναπαραστάσεις της Τραπεζούντας στον εγκωμιαστικό λόγο	24
4.1 Εγκωμιαστικός λόγος και ιδεολογία.....	24
4.2 Η πολιτική ταυτότητα της Τραπεζούντας στον εγκωμιαστικό λόγο.....	25
4.3 Ο αστικός χώρος της Τραπεζούντας στις εκφράσεις	27
Συμπεράσματα.....	31
Βιβλιογραφία.....	32

Εισαγωγή

Η μελέτη των βυζαντινών πόλεων της Ύστερης περιόδου (1204-1461) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σε μια περίοδο ευρύτερων μετασχηματισμών σε όλη την Ευρώπη αλλά και κλονισμών στη συρρικνωμένη πλέον Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο αστικός χώρος προσφέρεται ως ένα προνομιακό πεδίο μελέτης. Μελέτης που μπορεί να αναδείξει τον αστικό χώρο ως ένα πεδίο δυναμικό, που μπορεί να επεκτείνεται ή να συρρικνώνεται, που οι νοηματοδοτήσεις του αλλάζουν μέσα από την διάδραση του με την πολιτική εξουσία και τις εκάστοτε επιδιώξεις της. Το κάθε σημείο του αστικού χώρου, μπορεί να νοηματοδοτείται διαφορετικά και να παίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο, αναλόγως με το πώς θέλει να το χρησιμοποιήσει ο κάθε πόλος εξουσίας. Έτσι ο «μικρόκοσμος» της πόλης, αντανακλά διεργασίες που συμβαίνουν σε ευρύτερο γεωγραφικό και πολιτικό πλαίσιο.

Ανεξαρτήτως του πληθυσμιακού μεγέθους τους οι πόλεις κάνουν προσπάθεια να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν μέσα στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της εποχής. Η φεουδαρχία εξελίσσεται σταδιακά προς ένα πιο ολοκληρωμένο της στάδιο στη δυτική Ευρώπη, ενώ αργότερα ξεκινούν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της πρώιμης καπιταλιστικής οικονομίας και τα εμπορικά δίκτυα κυρίως των ιταλικών πόλεων επεκτείνονται. Στο Βυζάντιο ωστόσο υπάρχει μεγαλύτερη καθυστέρηση. Η εξουσία κλονίζεται τόσο από τις εξωτερικές κατακτήσεις, όσο και από τις εσωτερικές διαμάχες στην Αυτοκρατορία, που μπορεί να εκτονώνονται μέσω εμφυλίων πολέμων και συγκρούσεων για τη διαδοχή της εξουσίας. Σε αυτά τα πλαίσια λοιπόν, οι εκάστοτε πόλοι εξουσίας προσπαθούν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους και να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους. Η παρούσα μελέτη θα ερευνήσει το πώς αυτές οι προσπάθειες αποτυπώνονται στον αστικό χώρο των ύστερων βυζαντινών πόλεων μέσα από το παράδειγμα της Τραπεζούντας.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία περιέχει τέτοιες προσεγγίσεις για τις πόλεις της εποχής. Για το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, μιας μεγάλης και σημαίνουσας πόλης για τη βυζαντινή Αυτοκρατορία και το βαλκανικό χώρο, μπορεί κανείς να ανατρέξει στη μελέτη του Ιωάννη Σμαρνάκη, όπου αναλύεται η διάδραση του αστικού χώρου με την εξέγερση των Ζηλωτών. Σε αυτή αναδεικνύονται οι χωρικές διαστάσεις των πρακτικών των αντιμαχόμενων ομάδων, ενώ τα βίαια γεγονότα της εποχής αξιοποιούνται σαν ένα εργαλείο για να αποτυπωθεί η σημασία που έχει το κάθε κομμάτι του αστικού τοπίου για την επίδειξη κυριαρχίας στην πόλη.¹ Η προσπάθεια των πόλεων να παίξουν μεγαλύτερο ρόλο στην περίοδο πριν την Αναγέννηση, ερευνήθηκε από την Teresa Shawcross. Εκεί αναλύονται τα οικονομικά προνόμια και η σχετική πολιτική αυτονομία που αρχίζουν να αποκτούν βυζαντινές πόλεις αλλά και η πολιτική σκέψη και ο προβληματισμός σχετικά με το ζήτημα της διακυβέρνησης σε αυτές τις νέες συνθήκες, όπου οι δυτικές επιρροές γίνονται όλο και πιο εμφανείς.² Ένα ακόμα παράδειγμα μελέτης της διάδρασης εξουσίας και χώρου, αποτελεί και η μελέτη του Νικόλα Μπακιρτζή, για τα τείχη των βυζαντινών πόλεων. Εκεί, αναλύεται από κοινού με τη σημασία των τειχών για τον αστικό χώρο της εποχής και η προσπάθεια να αποτυπωθεί η εξουσία πάνω στα τείχη με τη χρήση ειδικών

¹ Smarnakis, Yannis, “Thessaloniki during the Zealots Revolt (1342-1350) Power, Political Violence and the Transformation of the Urban Space”, *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (2018), 119-147.

² Shawcross, Teresa, “Mediterranean Encounters before the Renaissance: Byzantine and Italian Political Thought Concerning the Rise of Cities”, στο *Renaissance Encounters. Greek East and Latin West*, επιμ., M.S. Brownlee – D.H. Gondicas, Leiden – Boston, 2013, 57-93.

υλικών, επιγραφών και συμβόλων.³ Για την εξέλιξη, τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες των υστεροβυζαντινών πόλεων της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας και του Μοριά, υπάρχει η σχετική μελέτη του Νίκου Καραπιδάκη, που στέκεται και στην εξέλιξη του ορισμού της πόλης.⁴ Πολύ σημαντικές μελέτες περιέχει και ο συλλογικός τόμος σε επιμέλεια της Αναστασίας Κοντογιαννοπούλου για τις βυζαντινές πόλεις κατά την εποχή των Παλαιολόγων,⁵ ενώ με τις υστεροβυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο έχει καταπιαστεί και η Τόνια Κιουσοπούλου σε σχετικό βιβλίο.⁶

Η συγκεκριμένη μελέτη έχει ως στόχο να ενταχθεί στην ευρύτερη ιστοριογραφική συζήτηση για τον αστικό χώρο και τις χωρικές διαστάσεις της πολιτικής εξουσίας, ιδιαίτερα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Μέσα από το ιστοριογραφικό παράδειγμα της Τραπεζούντας, θα αναλυθούν οι προσπάθειες που κάνει η τοπική πολιτική εξουσία για να αποτυπωθεί η κυριαρχία της στον αστικό χώρο αξιοποιώντας κτήρια, τοποθεσίες και τις αυτοκρατορικές τελετουργίες. Παράλληλα θα αναδειχθούν οι προσπάθειες διαπραγμάτευσης του αστικού χώρου, μεταξύ της τοπικής εξουσίας και των πόλεων της Δύσης που διεισδύουν στην περιοχή. Έτσι επιδιώκεται να παρουσιαστεί ο μετασχηματισμός του αστικού χώρου και η σύνδεση του με τις πολιτικές πρακτικές, ώστε να αναδειχθεί σε ένα δυναμικό πεδίο έκφρασης των ιστορικών αλλαγών και των πολιτικών επιδιώξεων της εποχής.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναλυθεί το ιστορικό πλαίσιο της ίδρυσης της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, η διαμόρφωση του αστικού χώρου της πρωτεύουσας και η διάδραση του με την εξουσία. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τις εκκλησίες της Τραπεζούντας, τους συμβολισμούς που περιείχαν και το πώς αξιοποιούνται από την πολιτική εξουσία για την προβολή των αξιώσεων της. Στο τρίτο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι χωρικές διαστάσεις της διαμάχης μεταξύ των εμπόρων της Δυτικής Ευρώπης και της τοπικής εξουσίας. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η αναπαράσταση του αστικού χώρου στον εγκωμιαστικό λόγο μέσα από τις εκφράσεις των Βησσαρίωνα και Ιωάννη Ευγενικού.

---

³ Μπακιρτζής, Νικόλας, «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί», στο *Οι Βυζαντινές Πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} Αιώνας) Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, επιμ., Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 139-158.

⁴ Καραπιδάκης, Νίκος, «Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τύπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13ος-16ος αι.)», στο *Οι Βυζαντινές Πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} Αιώνας) Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, επιμ., Τ. Κιουσοπούλου, Ρέθυμνο 2012, 207-224.

⁵ Κοντογιαννοπούλου, Αναστασία (επιμ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2018.

⁶ Κιουσοπούλου, Τόνια, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013.

Κεφάλαιο 1: Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η εγγραφή της εξουσίας των Μεγάλων Κομνηνών στον αστικό χώρο

1.1. Πολιτικός κατακερματισμός και ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας

Τον Απρίλιο του 1204 η Κωνσταντινούπολη πέφτει στα χέρια των ιπποτών της Δ' Σταυροφορίας με αποτέλεσμα την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που έως τότε περιλάμβανε ένα τμήμα της δυτικής και βόρειας Μικράς Ασίας και των νοτιών και κεντρικών Βαλκανίων. Η παρουσία των Λατίνων είχε εξαπλωθεί σε όλο το βυζαντινό χώρο και ήδη ένα μήνα πριν από την πτώση της πρωτεύουσας, είχαν γίνει συμφωνίες για το διαμοιρασμό των εδαφών της Αυτοκρατορίας ανάμεσα στα λατινικά κράτη,⁷ οδηγώντας την τελικά σε έναν πλήρη εδαφικό κατακερματισμό.

Η απώλεια του αυτοκρατορικού κέντρου και συμβόλου του Βυζαντίου και η απουσία πλέον μιας ενιαίας εξουσίας σήμαινε ότι επικρατούσε και ένας αντίστοιχος πολιτικός κατακερματισμός. Ταυτόχρονα σήμαινε και την ευκαιρία για άλλες πολιτικές δυνάμεις και πόλεις να αναδυθούν και να μετατραπούν οι ίδιες σε κέντρα εξουσίας, διεκδικώντας τη βυζαντινή κληρονομιά. Τα τρία πιο σημαντικά κράτη που ιδρύθηκαν μετά την Άλωση και έπαιξαν το μεγαλύτερο ρόλο στα χρόνια που ακολούθησαν ήταν η Αυτοκρατορία της Νίκαιας, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ο εκάστοτε πόλος εξουσίας επεδίωκε να εμφανιστεί ως ο διάδοχος του Βυζαντίου και της κληρονομιάς του. Η δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών, που κυβέρνησε την Τραπεζούντα, προέβαλε εξ αρχής αυτές τις επιδιώξεις της με διάφορους τρόπους που θα μελετηθούν και παρακάτω.

Οι Αλέξιος και Δαβίδ Κομνηνός, εγγονοί του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Α' καταλαμβάνουν την Τραπεζούντα τον Απρίλιο του 1204, με την υποστήριξη της Βασίλισσας της Γεωργίας Ταμάρ, και ιδρύουν το νέο κράτος. Παρά τις ιστοριογραφικές διαφωνίες που υπάρχουν όσον αφορά το χρόνο και τις συνθήκες της ίδρυσης της νέας αυτοκρατορίας, οι περισσότερες μελέτες συμφωνούν στο ότι η εκστρατεία των Αλέξιου και Δαβίδ είχε ξεκινήσει πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης και άρα δε γνώριζαν από πριν για αυτήν.⁸ Το νέο αυτό κράτος, υπό τη νεοϊδρυθείσα δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών, θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στην περιοχή του Πόντου μέχρι και την οριστική κατάλυση του το 1461 από τους Οθωμανούς. Τη θέση του αυτοκράτορα ανέλαβε ο Αλέξιος ενώ ο Δαβίδ δεν παρέμεινε στην Τραπεζούντα, επιδιώκοντας να επεκτείνει τις εδαφικές κτήσεις του προς τα δυτικά με συνεχείς εκστρατείες εναντίον της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας μέχρι το θάνατο του.

1.2 Κατασκευή της πολιτικής ταυτότητας των Μεγάλων Κομνηνών

Οι Αλέξιος και Δαβίδ κατάγονταν απευθείας από την πρώην αυτοκρατορική δυναστεία των Κομνηνών του Βυζαντίου και αυτό το αξιοποιούσαν προς όφελος τους για να υποστηρίξουν τις αξιώσεις τους. Ταυτόχρονα, η προσθήκη του επιθέτου «Μεγάλος» επιδίωκε να τους προσδώσει ακόμα περισσότερο

⁷ Λουγγής, Τηλέμαχος Κ., *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας Β' Τόμος (1204-1453)*, Αθήνα 2011, 27-30.

⁸ Βλ. αναλυτικά, Vasiliev, Alexander A., "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum* 11/1 (Ιαν. 1936), 19· Καρπόβ, Σεργκέι Π., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφ. Κριτσέφσκαγια Ευγενία και Ευσταθίου Αγγελική, επιμ. Γκρατσιάνσκι Μιχαήλ και Κορδώσης Στέφανος, Αθήνα 2017, 112.

κύρος σε σύγκριση με τους αντιπάλους τους. Οι εκστρατείες του Δαβίδ προς τα δυτικά και οι συγκρούσεις με τη Νίκαια φανέρωναν την προσπάθεια του να ανακτήσει όσο το δυνατόν περισσότερη από τη βυζαντινή επικράτεια σε βάρος και των άλλων διεκδικητών της. Ωστόσο η Αυτοκρατορία της Νίκαιας σημείωσε σημαντικές στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες υπό το Θεόδωρο Λάσκαρη ισχυροποιώντας τη θέση της.⁹ Σημαντική εξέλιξη ήταν και οι συγκρούσεις του 1214, όπου οι Σελτζούκοι αιχμαλωτίζουν τον Αλέξιο και καταλαμβάνουν τη Σινώπη, επιβάλλοντας ιδιαίτερα σκληρούς όρους στην Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.¹⁰ Τα γεγονότα αυτά έβαλαν ουσιαστικά τέλος στην προσπάθεια των Μεγάλων Κομνηνών για ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, περιορίζοντας την κυριαρχία τους εδαφικά στο βορειοανατολικό τμήμα της Μικράς Ασίας.

Στη Βυζαντινή ιδεολογία περί εξουσίας, ο αυτοκράτορας θεωρούνταν ένα ιερό πρόσωπο στενά συνδεδεμένο με την πρωτεύουσα της «Αυτοκρατορίας των Ρωμαίων», όπως αποκαλούνταν. Η Κωνσταντινούπολη και η κατοχή της ως αυτοκρατορική έδρα ήταν πρωταρχικός όρος για τη νομιμοποίηση της εξουσίας πάνω στην Αυτοκρατορία η οποία έπρεπε να είναι ενιαία.¹¹ Με βάση αυτήν την αντίληψη, παράλληλα κέντρα εξουσίας με διαφορετικές έδρες δεν μπορούσαν να υπάρξουν. Επομένως με την λατινική κατάκτηση το 1204 και έπειτα με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από την Αυτοκρατορία της Νίκαιας το 1261, προέκυψε το πολύ σημαντικό ζήτημα της νομιμοποίησης της εξουσίας των Μεγάλων Κομνηνών. Έκφραση αυτού του ζητήματος ήταν και η προσπάθεια αναγνώρισης του τίτλου του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Έως και το 1282 ο αυτοκρατορικός τίτλος των Μεγάλων Κομνηνών παρέμενε ίδιος με τον τίτλο των βυζαντινών Αυτοκρατόρων. Εκείνη τη χρονιά, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β' συνάπτει σχέσεις μέσω γάμου με το βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο.¹² Όπως αναφέρει ο Καρπόβ, εξαιτίας του συμβιβασμού του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' με το Βυζάντιο, που ανασυσταίνεται μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αφαιρείται από τον τίτλο ο προσδιορισμός «αυτοκράτορας των Ρωμαίων» ενώ συνεχίστηκε η προσπάθεια να αναγνωριστεί ως αυτοκρατορικός τίτλος.¹³

Η λατινική κατάκτηση, οι ήττες της Τραπεζούντας στις εκστρατείες των αρχών του 13^{ου} αιώνα που προαναφέρθηκαν, ακόμα και η οριστική απώλεια της Κωνσταντινούπολης, δε σήμαιναν ότι οι Μεγάλοι Κομνηνοί εγκατέλειψαν τις επιδιώξεις τους για να ηγηθούν του Βυζαντινού κόσμου. Για να νομιμοποιήσουν αυτές τις επιδιώξεις τους, ήταν πλέον επιτακτική ανάγκη η κατασκευή μιας πολιτικής ταυτότητας. Αυτή η πολιτική ταυτότητα θα έπρεπε να υποστηρίξει, την ύπαρξη μιας νέας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και να νομιμοποιεί την εξουσία της, όσο η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σε εχθρικά χέρια. Επίσης θα έπρεπε να ενισχύει τις αξιώσεις και διεκδικήσεις των Μεγάλων Κομνηνών πάνω στο βυζαντινό παρελθόν, αλλά και να δίνει την ελπίδα για την επανάκτηση όσων χάθηκαν. Ταυτόχρονα, αυτή η ιδεολογία θα έπρεπε να βοηθά τους Μεγάλους Κομνηνούς, να διατηρήσουν την εξουσία τους αλώβητη και χωρίς αμφισβητήσεις σε δύσκολες περιστάσεις, μιας και η μικρή σε έκταση Αυτοκρατορία τους θα δοκιμάζονταν διαρκώς από εχθρικές επιδρομές, αλλά και από εσωτερικές

⁹ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 123-124.

¹⁰ Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", ό.π., 19.

¹¹ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 129.

¹² Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980, 76

¹³ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 183.

διαμάχες και εμφύλιες συγκρούσεις. Η πολιτική ταυτότητα των Μεγάλων Κομνηνών κατασκευάζεται λοιπόν μέσα σε αυτές τις συνθήκες και είναι προϊόν των περιστάσεων που βιώνουν.

Αυτές οι συνθήκες επιβάλλουν και το μετασχηματισμό της Τραπεζούντας σε μια πόλη που θα μπορούσε να γίνει η έδρα της πολιτικής ταυτότητας που πρόβαλλαν οι Κομνηνοί, να παίξει δηλαδή το ρόλο μιας αυτοκρατορικής πρωτεύουσας. Υπό αυτό το πρίσμα, εξετάζονται και όσα θα αναφερθούν στη συνέχεια, σχετικά με την αναδιαμόρφωση του αστικού χώρου, την ανοικοδόμηση κτηρίων στην πόλη και τους τρόπους που επέλεγαν οι Αυτοκράτορες να αποτυπώνουν την εξουσία τους πάνω και μέσα σε αυτά τα κτήρια. Το ζήτημα δηλαδή που εξετάζεται είναι το γιατί και με ποιους τρόπους επιλέγουν οι Μεγάλοι Κομνηνοί να προβάλλουν την πολιτική τους ταυτότητα μέσα από τον αστικό χώρο.

1.3 Ο αστικός χώρος της Τραπεζούντας και η εγγραφή της εξουσίας σε αυτόν

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η Τραπεζούντα, πριν ακόμα αποτελέσει την πρωτεύουσα της ομώνυμης Αυτοκρατορίας, ήταν μια σημαντική πόλη του Βυζαντίου και μάλιστα αποτελούσε το κέντρο ενός βυζαντινού θέματος. Όπως προαναφέρθηκε όμως αυτό δεν ήταν αρκετό και ο μετασχηματισμός της ήταν απαραίτητος ώστε η πόλη να προσομοιάζει με μια αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Η πόλη της Τραπεζούντας, ήταν η κατεξοχήν ελεγχόμενη από τον αυτοκράτορα περιοχή, μιας και η επαρχία βρισκόταν υπό τον έλεγχο διάφορων τοπικών αριστοκρατικών φατριών.¹⁴ Επομένως η αυτοκρατορική πρωτεύουσα, έπρεπε στην όψη και τη λειτουργία της να εκφράζει τις σχέσεις εξουσίας εντός της Αυτοκρατορίας. Μια ισχυρή πρωτεύουσα θα πρόβαλλε το μήνυμα της ισχύος του αυτοκράτορα έναντι των διεκδικητών της εξουσίας.

Οι αρχαιολογικές μελέτες που έγιναν τον προηγούμενο αιώνα αποκαλύπτουν τη δομή της πόλης κατά την Ύστερη βυζαντινή περίοδο και δίνουν πολύ σημαντικά στοιχεία για την ανάλυση της. Η πόλη της Τραπεζούντας είχε την τυπική δομή μιας «πόλης-κάστρου» της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Οι αρχαιολογικές μελέτες που έγιναν στην πόλη αποκάλυψαν ότι αρχικά ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη που λόγω της μορφολογίας του εδάφους, το ένα βρισκόταν ψηλότερα από το άλλο. Η Άνω Πόλη ή Ακρόπολη, βρισκόταν στο υψηλότερο και νοτιότερο σημείο της. Χωριζόταν με τείχος από την υπόλοιπη πόλη και ενωνόταν με αυτή μέσω των κύριων οδικών αρτηριών, που ξεκινούσαν και κατέληγαν εκεί. Το τείχος συμπλήρωναν ισχυρές οχυρώσεις και πύργοι για την άμυνα της πόλης. Στην Ακρόπολη βρισκόνταν μεταξύ άλλων τα διοικητικά κτήρια, το θησαυροφυλάκιο καθώς και οι αυτοκρατορικές κατοικίες. Το αυτοκρατορικό παλάτι επίσης αποτελούσε το πιο μεγάλο και επιβλητικό κτήριο του συγκροτήματος και το οποίο επεκτάθηκε σταδιακά κατά τη διάρκεια της δυναστείας.¹⁵

Το άλλο τμήμα της πόλης, η Μεσαία Πόλη βρισκόταν αμέσως βόρεια της Ακρόπολης και σε χαμηλότερο ύψος. Στο τμήμα αυτό υπήρχαν διάφορα άλλα κτήρια και οχυρώσεις. Ανάμεσα στα

---

¹⁴ Ο.π., 188.

¹⁵ Eastmond, Anthony, *Art and Identity in the Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sofia and the Empire of Trebizond*, Aldershot 2004, 19.

κτήρια της ξεχώριζε ο μητροπολιτικός ναός της Παναγίας Χρυσοκεφάλου, που θα αναλυθεί παρακάτω και ήταν ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα της πόλης.¹⁶

Η Μεσαία Πόλη χωριζόταν με τη σειρά της με τείχος από το χαμηλότερο και βορειότερο τμήμα της πόλης. Η Κάτω Πόλη, που ήταν μεγαλύτερη συγκριτικά με τα άλλα τμήματα, έφτανε έως τη θάλασσα και τις προβλήτες του λιμανιού. Το συγκεκριμένο τμήμα δεν ανήκε στον οχυρωμένο αστικό χώρο, έως και περίπου το 1324, οπότε και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Β' το περικλείει με τείχος, εντάσσοντας το ουσιαστικά στην πόλη της Τραπεζούντας.¹⁷ Η επέκταση της πόλης είναι αποτέλεσμα της μετατροπής της Τραπεζούντας σε πρωτεύουσα καθώς μέχρι πρότινος η έκταση της ήταν μικρή όπως και ο πληθυσμός της. Οι οχυρώσεις επεκτάθηκαν ούτως ώστε να μπορεί να προστατεύει καλύτερα τον πληθυσμό της από τις εχθρικές επιδρομές. Εκτός των τειχών, στα ανατολικά προάστια, βρίσκονταν η κύρια αγορά του Μεϊντάν. Η αγορά ως τόπος συναλλαγών ήταν σημαντικό τμήμα της πόλης, ιδιαίτερα όταν μιλάμε για μια κατ' εξοχήν εμπορική πόλη όπως ήταν η Τραπεζούντα. Στα ανατολικά προάστια επίσης και εκτός των τειχών βρίσκονταν οι συνοικίες των Γενουατών και των Βενετών που θα μελετηθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

Αναλύοντας την αστική τοπογραφία της Τραπεζούντας, φαίνεται ότι η τοποθέτηση του κάθε τμήματος της πόλης και τα περιεχόμενα του δεν είναι τυχαία, αλλά εκφράζουν τις σχέσεις εξουσίας που επικρατούσαν στις συγκεκριμένες συνθήκες.

Η κεφαλή της Αυτοκρατορίας τοποθετείται στην «κεφαλή» της ίδιας της πόλης, ασκώντας την εξουσία και επιβλέποντας όλα τα υπόλοιπα μέλη της, με τις κατοικίες και τους χώρους που δραστηριοποιούνται οι υπήκοοι να βρίσκονται χαμηλότερα. Λόγω της τοποθέτησης της, του ύψους του παλατιού και των επιβλητικών οχυρώσεων που την προστάτευαν από τους ξένους εισβολείς αλλά και που τη χώριζαν από τα χαμηλότερα μέρη, η Ακρόπολη ήταν ορατή από κάθε σημείο της πόλης συμβολίζοντας έτσι την επιβολή της εξουσίας των Μεγάλων Κομνηνών σε αυτή. Εκτός όμως από το να είναι διαχωρισμένη, η Ακρόπολη συνδέεται μέσω των κύριων δρόμων με την υπόλοιπη πόλη και τα πιο απομακρυσμένα σημεία της. Έτσι συμβολίζεται το ότι η εξουσία δε βρίσκεται απλώς στην κορυφή, αλλά διαχέεται σε ολόκληρο τον αστικό χώρο.

Η διακόσμηση της Ακρόπολης και του παλατιού, ήταν έντονη αποτυπώνοντας τα αυτοκρατορικά πρόσωπα και σύμβολα με τρόπο που δήλωνε την ισχύ της εξουσίας ενώ το ίδιο το παλάτι και οι χώροι του ξεχώριζαν ανάμεσα στα άλλα κτήρια του συγκροτήματος. Τις περισσότερες πληροφορίες για την εικόνα και τη διακόσμηση του παλατιού, τις παίρνουμε από την αναλυτική περιγραφή που γίνεται στο εγκωμιαστικό κείμενο του Βησσαρίωνα που θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Η επέκταση και η πλούσια διακόσμηση του παλατιού, δείχνει το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων να χτίσουν μια κατοικία αντάξια του τίτλου τους.

Τα δύο χαμηλότερα τμήματα της πόλης περιλάμβαναν τους εξουσιαζόμενους από τον αυτοκράτορα. Η εξουσία ωστόσο εμφανίζεται και σε αυτά τα τμήματα. Οι οχυρώσεις και οι πύργοι που υπήρχαν στα διάφορα σημεία της πόλης, πέρα από το αίσθημα ασφάλειας και προστασίας που

---

¹⁶ Ο.π., 48.

¹⁷ Bryer, Anthony και Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D.C., 1985, 183.

έδιναν στους κατοίκους, συμβόλιζαν και αυτά με τη σειρά τους την αυτοκρατορική ισχύ που προστατεύει την επικράτεια της. Ταυτόχρονα τα τείχη αποτελούν τα υλικά αλλά και συμβολικά όρια του αστικού χώρου περικλείοντας τον. Ουσιαστικά διαχωρίζουν τον εσωτερικό-οικείο χώρο από τον εξωτερικό-εχθρικό και περιέχουν εντός τους τη ζωή των κατοίκων της πόλης συμβολίζοντας το πού ανήκουν.¹⁸ Επιπρόσθετα πάνω στις οχυρώσεις υπάρχουν πολύ συχνά επιγραφές, που αναφέρονται στην αυτοκρατορική εξουσία ώστε να είναι φανερό το ποιος φροντίζει για την προστασία της πόλης. Στις οχυρώσεις της Κάτω Πόλης για παράδειγμα, εμφανίζεται σε διάφορα τμήματα ο μονοκέφαλος αετός -σύμβολο της δυναστείας- καθώς και το όνομα του Αλέξιου Β' Μεγάλου Κομνηνού, όπου επί των ημερών του έγιναν τα συγκεκριμένα έργα.¹⁹

Ο αστικός χώρος συνολικά μετατρέπεται σε ένα πεδίο έκφρασης της αυτοκρατορικής ισχύος. Η εξουσία προβάλλεται με την έντονη παρουσία συμβόλων και κτηρίων που χτίζονται από τον αυτοκράτορα. Ξεχωρίζει σε αυτήν την προσπάθεια η Ακρόπολη και το παλάτι για τα χαρακτηριστικά τους που αναφέρθηκαν, όπως και η σαφής εσωτερική ιεράρχηση της πόλης. Συμπερασματικά, η έκφραση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στον αστικό χώρο, περνά μέσα από την ανοικοδόμηση κτηρίων με τη μέριμνα των αυτοκρατόρων, που όπως θα αναλυθεί παρακάτω, δεν αφορούν μόνο την άμυνα ή τη διοίκηση της πόλης αλλά και άλλες λειτουργίες.

Κεφάλαιο 2: Οι εκκλησίες της Τραπεζούντας και η διάδραση των αυτοκρατορικών τελετουργιών με τον αστικό χώρο

2.1 Ο ρόλος της θρησκείας στην ιδεολογία των Μεγάλων Κομνηνών και ο μετασχηματισμός του αστικού χώρου

Το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και οι παραδόσεις του ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και εντεταγμένα στις αντιλήψεις για το χαρακτήρα της εξουσίας. Ο αυτοκράτορας θεωρείται ιερό πρόσωπο και η εξουσία του, στην οποία πραγματώνεται η θεϊκή τάξη, έχει αντίστοιχα ιερό χαρακτήρα.²⁰ Επί της ουσίας, στη βυζαντινή αντίληψη ο αυτοκράτορας αποτελεί τον εκλεκτό του Θεού που ασκεί την εξουσία του κατά μίμηση του Θείου παραδείγματος, αντιλαμβάνεται και εκτελεί τη Θεία θέληση. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ο αυτοκράτορας μιμείται το Θεό και ενσαρκώνει το σύνολο των χριστιανικών αρετών. Είναι ο ίδιος ένας καλός ορθόδοξος χριστιανός που πρέπει να απαντά σωστά σε θεολογικά-δογματικά ζητήματα και άρα να διώκει τις αιρέσεις προστατεύοντας την Εκκλησία, ενώ η αποστολή του είναι ταυτόχρονα πολιτική αλλά και χριστιανική, αφού στοχεύει στο να δημιουργήσει μια οικουμενική αυτοκρατορία κατά τα πρότυπα της εξουσίας του Θεού.²¹ Επομένως ήταν άμεσος ο συσχετισμός της βυζαντινής αυτοκρατορικής αρχής με τη θρησκεία και τη Θεία εξουσία.

¹⁸ Μπακιρτζής, Νικόλας «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων», ό.π., 157.

¹⁹ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 188.

²⁰ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 129.

²¹ Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μτφ. Κουρτόβικ Δημοσθένης, Αθήνα 2015, 105-107.

Στην προσπάθεια τους να συνδεθούν με το βυζαντινό παρελθόν και να εμφανιστούν ως συνεχιστές των βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι Μεγάλοι Κομνηνοί στηρίχθηκαν στο ίδιο σύστημα αντιλήψεων. Προαναφέρθηκε ωστόσο το ότι η Κωνσταντινούπολη κατείχε κεντρικό ρόλο σε αυτές τις αντιλήψεις, ως το σημείο αναφοράς της βυζαντινής εξουσίας και η απώλεια της δημιουργεί ζήτημα νομιμοποίησης για τα διάδοχα κράτη και την εξουσία τους. Η επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και συνάμα της έδρας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τη Νίκαια, δυσχεραίνει τη θέση της Εκκλησίας της Τραπεζούντας και δημιουργεί ιδιαίτερες συνθήκες στη βυζαντινή εκκλησιαστική ιεραρχία.²² Ταυτόχρονα, η μουσουλμανική «απειλή» λόγω των συνεχών επιδρομών σε βάρος της Τραπεζούντας, δημιουργεί και ένα πρόσθετο βάρος για την Αυτοκρατορία που επί της ουσίας λειτουργούσε σαν χριστιανικό προπύργιο στην περιοχή του Πόντου. Προκειμένου να ισχυροποιήσει τη θέση της, μιας και δοκιμάζεται από όλες τις πλευρές, η ηγεσία της Τραπεζούντας αξιοποιεί τη θρησκεία για να προβάλλει τις πολιτικές της καταβολές και στοχεύσεις. Συνδυάζει τη σύνδεση της με τη θρησκεία και την προβολή της χριστιανικής πίστης, με τα πολιτικά μηνύματα που θέλει να εκπέμψει.

Το θρησκευτικό τοπίο του αστικού χώρου μετασχηματίζεται. Ο Anthony Eastmond μιλά για μεγάλο πλήθος εκκλησιών που χτίστηκαν ή αναστηλώθηκαν σε όλη την πόλη αυτήν την περίοδο,²³ ενώ ο Anthony Bryer και ο David Winfeld κατέγραψαν στην έρευνα τους 125 εκκλησίες στην πόλη και τα προάστια της Τραπεζούντας.²⁴ Την κατασκευή τους χρηματοδοτούσαν οι ίδιοι οι αυτοκράτορες, κάτι που αποτελούσε μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής και που ακολουθήθηκε για τα έργα σε διάφορες εκκλησίες.²⁵ Οι αυτοκράτορες, μέσα από τη χρηματοδότηση και την κατασκευή των εκκλησιών, αποδείκνυαν στο λαό το ότι είναι πιστοί χριστιανοί. Ταυτόχρονα, όσο πιο μεγάλη και διακοσμημένη ήταν η εκκλησία, τόσο επιδείκνυαν τη δύναμη και τον πλούτο τους, γι' αυτό και οι πιο σημαντικές εκκλησίες της πόλης είχαν μεγάλο μέγεθος αλλά και πλούσιο στολισμό.

Ο αστικός χώρος επομένως μετασχηματίζεται, αποκτώντας ένα μεγάλο πλήθος εκκλησιών που τονίζουν την πολιτική ταυτότητα της πόλης. Οι εκκλησίες της Τραπεζούντας ξεχώριζαν τόσο στην κατασκευή τους, όσο και για την έντονη διακόσμηση τους. Επίσης απέκτησαν και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ως προς τον τύπο και την αρχιτεκτονική τους που τις ξεχώριζαν από άλλες εκκλησίες.²⁶ Αυτό το κεφάλαιο θα εστιάσει στις τρεις πιο σημαντικές για τη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας των Κομνηνών εκκλησίες της Τραπεζούντας.

Πέρα από τα ίδια τα κτίσματα, τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό τους και τους συμβολισμούς τους που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι πολύ σημαντικός και ο ρόλος που έπαιζαν οι εκκλησίες στις αυτοκρατορικές τελετουργίες. Οι τελετουργίες παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην προσπάθεια να

---

²² Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 251.

²³ Eastmond, Anthony, "The Empire of Trebizond", στο *Byzantium's Other Empire: TREBIZOND*, επιμ., ο ίδιος, Istanbul 2016, 32.

²⁴ Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980, 278

²⁵ Eastmond, "The Empire of Trebizond", ό.π., 51.

²⁶ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 496.

αναδειχθεί ο χαρακτήρας της εξουσίας και οι Κομνηνοί φρόντισαν να τις αξιοποιήσουν και να τις εντάξουν στο πολιτικό πρόγραμμά τους.

2.2 Η εκκλησία του Αγίου Ευγενίου και η συγκρότηση τοπικής παράδοσης

Αν και η εκκλησία του Αγίου Ευγενίου προϋπήρχε της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στην εποχή της. Ήταν χτισμένη στα ανατολικά προάστια και σε ύψωμα, πάνω από τη μεγάλη αγορά,²⁷ συμβάλλοντας έτσι στην επιβολή της εξουσίας πάνω σε αυτό το μεθοριακό κομμάτι της πόλης. Οι έρευνες δείχνουν ότι η εκκλησία υφίσταται καταστροφές και αναστηλώνεται σε διάφορες φάσεις στα χρόνια της Αυτοκρατορίας και συνεχίζει να επεκτείνεται μέχρι την πτώση της.²⁸ Ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, επισκευάζει το ναό μετά τη νίκη του επί του Σουλτάνου Μελίκ που είχε στρατοπεδεύσει στην περιοχή της εκκλησίας, ενώ και το 14^ο αιώνα έγιναν σημαντικές εργασίες για την ανακαίνιση της. Στις τελευταίες της ανακατασκευές, προστίθεται ο τρούλος, που ήταν γνώρισμα του χαρακτηριστικού τύπου των εκκλησιών της Τραπεζούντας.²⁹

Μέσα στο ναό φαίνεται ότι απεικονίζονταν πλήθος από πορτραίτα Αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας και επιγραφές που δηλώνουν την ταυτότητα τους.³⁰ Μάλιστα, σύμφωνα με τον Fallmerayer απεικονίζονται όλοι οι Αυτοκράτορες, από τον ιδρυτή της Αυτοκρατορίας Αλέξιο Α΄ μέχρι τον Αλέξιο Γ΄ (1349-90).³¹ Με αυτήν τη συνηθισμένη για την εποχή πρακτική, η αυτοκρατορική εξουσία δηλώνει την παρουσία της στο χώρο και τη σύνδεση της με τη θρησκεία, ως κτήτορας ενός οίκου του θεού. Ταυτόχρονα, την εκκλησία προστατεύουν οχυρώσεις με τείχη και πύργους.³² Η εξουσία με όλους τους τρόπους καθιστά σαφές το ποιος φροντίζει για τους σημαντικούς ναούς της πόλης.

Ο ναός του Αγίου Ευγενίου είναι κλειδί για να αντιληφθεί κανείς τις πολιτικές αξιώσεις των Μεγάλων Κομνηνών. Ο Άγιος Ευγένιος λατρευόταν ήδη και είχε συνδεθεί σε προηγούμενους αιώνες με την Τραπεζούντα και ευρύτερα με την περιοχή του Πόντου. Γίνεται ο Άγιος προστάτης της πόλης στα χρόνια που η έκταση της Αυτοκρατορίας περιορίζεται-σταθεροποιείται και δίνεται έμφαση στη λατρεία του από τους Αυτοκράτορες της Τραπεζούντας.³³ Έχει ιδιαίτερη σημασία η «αναβάθμιση» του σε προστάτη της πόλης, καθώς σηματοδοτεί τη συγκρότηση μιας τοπικής παράδοσης που θα είναι αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας της νέας Αυτοκρατορίας και θα τη συνδέει ακόμα περισσότερο με τον τόπο στον οποίο εδράζεται. Η νέα δυναστεία, όσο θα βρισκόταν μακριά από την

²⁷ Eastmond, “The Empire of Trebizond”, ό.π., 32.

²⁸ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 222-224.

²⁹ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 52.

³⁰ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 222.

³¹ Ballance, Selina, “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies* 10 (1960), 158.

³² Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 497.

³³ Ο.π., 133.

Κωνσταντινούπολη, έπρεπε να δώσει βάση και στην εδραίωση της στην έκταση που καταλαμβάνει, συγκροτώντας και ένα τοπικό υπόβαθρο της εξουσίας της, «μιλώντας τη γλώσσα» της περιοχής του Πόντου.

Έχει αξία να αναφερθεί το ότι μαζί με τη λατρεία επανέρχεται και ο εορτασμός του πανηγυριού του Αγίου Ευγενίου. Στον αυτοκράτορα Αλέξιο Β' (1297-1330) που επαναφέρει το πανηγύρι, αποδίδεται η νίκη σε μονομαχία με έναν δράκο και η σωτηρία της πόλης από αυτόν. Αυτό εορτάζεται κατά την ημέρα και τη νύχτα του πανηγυριού με μεγαλειώδη τρόπο και πλήθος κόσμος να συγκεντρώνεται στην πόλη.³⁴ Ο αυτοκράτορας με αυτόν τον τρόπο, αξιοποιώντας τον Άγιο Ευγένιο και την τοπική παράδοση ενισχύει την εξουσία του διοργανώνοντας μια μεγάλη γιορτή που επί της ουσίας είναι συνδεδεμένη με τον ίδιο. Έτσι αξιοποιεί και τον αστικό χώρο, δημιουργώντας μια νέα παράδοση και γιορτάζοντας την εντός των πλαισίων του.

Η εκκλησία κατατάσσεται στις πιο σπουδαίες για την πόλη για όλους τους λόγους που προαναφέρθηκαν και σήμαινε πολλά για την πολιτική εξουσία της Αυτοκρατορίας. Άλλωστε έχει αξιοποιηθεί και για να πραγματοποιηθεί η τελετή ενθρόνισης του Αλέξιου Γ' Μεγάλου Κομνηνού. Σε μία περίοδο που χαρακτηρίζεται από μεγάλες εσωτερικές διαμάχες εντός της Αυτοκρατορίας, ο Αλέξιος Γ' ανατρέπει το 1350 τον Αυτοκράτορα Μιχαήλ. Ο νέος αυτοκράτορας, δίνοντας μεγάλη σημασία στη λατρεία του τοπικού Αγίου, στέφεται την ημέρα μνήμης του Αγίου Ευγενίου στην αφιερωμένη σε αυτόν εκκλησία.³⁵

Και αυτή η κίνηση φανερώνει ότι η εκκλησία του Αγίου Ευγενίου γίνεται σημαντικό κομμάτι της αστικής τοπογραφίας της Τραπεζούντας. Στα πλαίσια του μετασχηματισμού της πόλης, μετασχηματίζεται και η ίδια και αξιοποιείται από την εξουσία για να προβάλλει την ιδεολογία της, τη σύνδεση της με τον τοπικό πληθυσμό και τις παραδόσεις του.

2.3 Η Παναγία Χρυσοκέφαλος και οι αυτοκρατορικές τελετουργίες των Μεγάλων Κομνηνών

Στις σπουδαιότερες εκκλησίες της Τραπεζούντας ανήκει και η Παναγία Χρυσοκέφαλος. Ήταν τοποθετημένη στο κέντρο της Μεσαιάς Πόλης, σε υψόμετρο και απευθείας συνδεδεμένη με την Ακρόπολη και το παλάτι, ενώ γύρω της υψώνονταν και άλλα κτήρια καθώς και θρησκευτικά κτήρια όπως η επισκοπική κατοικία και μοναστήρια.³⁶ Φαίνεται επομένως πως γύρω της σχηματιζόταν μια συνοικία της πόλης, κάτι που δε συνέβαινε μόνο στην Τραπεζούντα. Ήταν τυπικό χαρακτηριστικό των πόλεων της εποχής το να διαρθρώνεται ο αστικός χώρος από επιμέρους συνοικίες, η οποίες έπαιρναν το όνομα τους από την εκκλησία που ήταν συνήθως και το σημείο αναφοράς τους. Ενδεικτική για αυτό το χαρακτηριστικό είναι η πόλη των Σερρών,³⁷ ενώ και σε άλλες πόλεις όπως η Βέροια, η

³⁴ Eastmond, "The Empire of Trebizond", ό.π., 53.

³⁵ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 206.

³⁶ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 238.

³⁷ Κοντογιαννοπούλου, Αναστασία, «Μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης: Διοικητική και κοινωνική οργάνωση στις Σέρρες (1261-1383)», στο *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, ό.π., 145-146.

Μονεμβασιά και η Θεσσαλονίκη, φαίνεται πως υπάρχει τέτοιου είδους οργάνωση του χώρου που σύμφωνα με την Κιουσοπούλου, συμβάλλει στη διεύρυνση της κοινωνικής ζωής των κατοίκων.³⁸

Η Παναγία Χρυσοκέφαλος αναστηλώνεται την ίδια περίοδο με την εκκλησία του Αγίου Ευγενίου από τους πρώτους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας, χωρίς να είναι σαφές ποια προηγείται και ποια ακολουθεί.³⁹ Οι έρευνες δείχνουν ότι επρόκειτο για μια μεγαλοπρεπή εκκλησία που ήταν πολύ πλούσια διακοσμημένη, ενώ και το ίδιο το κτίσμα αναβαθμίστηκε στα χρόνια των Μεγάλων Κομνηνών, όπως και ο Άγιος Ευγένιος, αποκτώντας έναν επιβλητικό τρούλο που τη βοηθούσε να ξεχωρίζει ανάμεσα στα άλλα κτίσματα της Μεσαιάς Πόλης. Κατά την Ballance, η εκκλησία συνεχίζει να επεκτείνεται σε διάφορες φάσεις και τους επόμενους αιώνες ζωής της Αυτοκρατορίας.⁴⁰

Μία ένδειξη που μαρτυρά το ότι οι εργασίες ανακαίνισης ξεκινούν από τα πρώτα χρόνια της Αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα, δηλώνει τη στενή σχέση με την τοπική πολιτική εξουσία, είναι η επιγραφή που βρέθηκε στο πάτωμα της εκκλησίας και αναγράφει το όνομα του Αλέξιου Α'.⁴¹ Σύμφωνα με τον Bryer η Χρυσοκέφαλος με την ίδρυση της Αυτοκρατορίας το 1204 ξεκινά να διαμορφώνεται ώστε να μπορεί να εξυπηρετεί σημαντικές λειτουργίες.⁴² Η εκκλησία γίνεται μητροπολιτικός ναός, με τη μητροπολιτική έδρα να έχει ιδιαίτερη σημασία σε αυτές τις συνθήκες που δεν υπάρχει στην πόλη Πατριαρχείο, ως θρησκευτικό σημείο αναφοράς. Πέρα από τις αρχιτεκτονικές προσαρμογές που απαιτούνται, ώστε να μπορεί η εκκλησία να είναι η μητροπολιτική έδρα, η Χρυσοκέφαλος προοριζόταν για να παίζει τον πιο σημαντικό ρόλο στις αυτοκρατορικές τελετουργίες φιλοξενώντας τη σπουδαιότερη από αυτές.

Παραδοσιακά η στέψη των βυζαντινών αυτοκρατόρων γινόταν στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Η τελετουργία της στέψης ήταν και ο κατεξοχήν τρόπος για να γνωρίσει ο λαός της πόλης και των γύρω περιοχών που θα παρακολουθούσαν την τελετή, τον αυτοκράτορα του και να θαυμάσει το μεγαλείο του “εκλεκτού του θεού”. Συνολικά οι τελετουργίες αποτελούσαν ένα σημαντικό εργαλείο για την αυτοκρατορική εξουσία, ώστε να δείξει τη μεγαλοπρέπεια και την ισχύ της αλλά και για να προβληθεί στο λαό που εξουσιάζει. Μετά την αποτυχία των στρατιωτικών εκστρατειών για να επεκταθεί προς τη δύση η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και όταν η ανακατάληψη της «Βασιλεύουσας» έγινε από την αντίπαλη Αυτοκρατορία της Νίκαιας, η ενθρόνιση του αυτοκράτορα είχε ακόμα μεγαλύτερη πολιτική σημασία.

Οι Μεγάλοι Κομνηνοί φροντίζουν εξ αρχής να δημιουργήσουν ανάλογο χώρο στέψης στη νέα πρωτεύουσα και γι' αυτό επιλέγεται η Χρυσοκέφαλος, που σήμαινε ότι η ενθρόνιση θα γινόταν στη Μητρόπολη της Αυτοκρατορίας. Το μέγεθος και η τοποθέτηση της στο κέντρο του αστικού χώρου και σε κοντινή απόσταση από το παλάτι εξυπηρετούσε τη στέψη σε αυτή. Το εσωτερικό της έχει διαμορφωθεί ανάλογα, με αρκετά ιδιαίτερα γνωρίσματα που δε συναντώνται σε άλλες εκκλησίες της

³⁸ Κιουσοπούλου, « Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας) », ό.π., 68-80.

³⁹ Bryer, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 224.

⁴⁰ Ballance, “The Byzantine Churches of Trebizond”, ό.π., 151.

⁴¹ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 49.

⁴² Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 239.

Τραπεζούντας, ώστε να υπάρχουν όλοι οι απαραίτητοι χώροι για να γίνεται η τελετουργία της στέψης, όπως διάφορες στοές και δωμάτια.⁴³ Με αυτόν τον τρόπο, στο κέντρο της νέας αυτοκρατορικής πρωτεύουσας επιτελείται η κορυφαία πολιτική τελετουργία, σε μια εκκλησία που είναι αφιερωμένη σε ένα επίσης κορυφαίο πρόσωπο για το χριστιανισμό, στη μητέρα του Χριστού.

Η εξουσία της Τραπεζούντας πέρα από τις τελετουργίες, φροντίζει να αξιοποιεί τον αστικό χώρο και σε δύσκολες στιγμές για να δηλώσει την ισχύ της. Η νίκη του Ανδρόνικου Γ΄ το 1223 εναντίον του Σουλτάνου Μελίκ, συνδέεται, εκτός από τον Άγιο Ευγένιο και με την Χρυσοκέφαλο. Και αυτό διότι ο αυτοκράτορας φέρεται να προσευχήθηκε εκεί κατά τη διάρκεια της πολιορκίας ενώ οργανώθηκε και λιτανεία της εικόνας της Παναγίας από τη Χρυσοκέφαλο προς την υπόλοιπη πόλη. Για να εορτάσει τη νίκη του, φροντίζει η εκκλησία να αποκτήσει ως ανταμοιβή επιπλέον στολισμούς καθώς και νέο Ευαγγέλιο.⁴⁴ Η σύνδεση της θρησκείας με την προστασία της πόλης είναι ένας τρόπος για να δείξει η εξουσία στο λαό, ότι με τη βοήθεια του Θεού ο Αυτοκράτορας φροντίζει για την άμυνα. Στην εκκλησία αυτή επέλεξαν οι Αυτοκράτορες να γιορτάζουν τις νίκες έναντι των αντιπάλων τους.⁴⁵

Ο Ανδρόνικος Γ΄, που συνέδεσε το όνομα του με τη Χρυσοκέφαλο με τον τρόπο που προαναφέρθηκε, θάφτηκε στη συγκεκριμένη εκκλησία.⁴⁶ Η Χρυσοκέφαλος γίνεται χώρος ταφής και για άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας αλλά και μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Μεγάλος Κομνηνός (1349-1390).⁴⁷ Η ταφή των αυτοκρατόρων είναι επίσης μια σημαντική τελετή, που αξιοποιείται από τη δυναστεία για να επιδείξει τη δύναμη της. Ταυτόχρονα ο νεκρός αυτοκράτορας τοποθετείται στην τελευταία του κατοικία, με το μέρος που επιλέγεται να αποκτά ιδιαίτερους συμβολισμούς. Γι' αυτούς τους λόγους, η πολιτική εξουσία στην Τραπεζούντα φροντίζει ιδιαίτερα για να υπάρχουν και άλλοι χώροι ταφής των αυτοκρατόρων και πλην της Χρυσοκεφάλου που χρησιμοποιείται και γι' αυτό το σκοπό. Στην Χρυσοκέφαλο επίσης, όπως και σε άλλες εκκλησίες, υπήρχαν και προσωπογραφίες των αυτοκρατόρων, που βοηθούν στην εγγραφή της εξουσίας πάνω στο κτίσμα αλλά και στη σύνδεση της εξουσίας με όσα συμβολίζει μία εκκλησία.⁴⁸

Συμπερασματικά, η μετατροπή της Τραπεζούντας σε αυτοκρατορική πρωτεύουσα, ωθεί τους Μεγάλους Κομνηνούς να δημιουργήσουν τους κατάλληλους χώρους για να επιτελούνται τα αυτοκρατορικά τελετουργικά, με πιο σημαντικό αυτό της ενθρόνισης. Στο συνολικότερο μετασχηματισμό της πόλης εντάσσεται και η σημαντική αναβάθμιση, μέσα από τις ανακαινίσεις αλλά και την ίδια τη χρήση της, η εκκλησία της Παναγίας Χρυσοκεφάλου. Γίνεται ένα σημείο αναφοράς

---

⁴³ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 49-50.

⁴⁴ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 240.

⁴⁵ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 495.

⁴⁶ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 54.

⁴⁷ Üre, Pinar, «Byzantine Past, Russian Present: The Russian Archaeological Institute's Trabzon Expedition during the First World War», στο *Byzantium's Other Empire: TREBIZOND*, ό.π., 231.

⁴⁸ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 502.

του αστικού χώρου, όχι μόνο χωροταξικά αλλά πολιτικά, καθότι αξιοποιείται στο μέγιστο βαθμό για να προβληθούν η ιδεολογία και οι επιδιώξεις της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών.

2.4 Η Αγία Σοφία της Τραπεζούντας και οι πολλαπλοί συμβολισμοί της

Η τρίτη εκκλησία που κατατάσσεται στις πιο σημαντικές της Τραπεζούντας έχει διαφορετική ιστορία σε σχέση με τις προηγούμενες. Η εκκλησία της Αγίας Σοφίας, ξεκινά να χτίζεται στα χρόνια του Μανουήλ Α' (1238-1263) που θεωρείται από τους πιο επιτυχημένους Αυτοκράτορες της Τραπεζούντας, καθώς κατάφερε να επεκτείνει την έκταση της και να καταλάβει προσωρινά τη σημαντική πόλη της Σινώπης. Στις έρευνες του στα μισά του 19ου αιώνα, ο Finlay εντοπίζει ένα πορτραίτο του Μανουήλ Α' εντός της εκκλησίας καθώς και μια επιγραφή, στην οποία αναφέρεται ως «Αυτοκράτορας των Ρωμαίων και κτήτορας του ναού», που σήμερα δε διασώζονται αλλά επιβεβαιώνουν τη συμβολή του συγκεκριμένου αυτοκράτορα στην ανέγερση της.⁴⁹ Στην εκκλησία απεικονίζεται δύο φορές ο μονοκέφαλος αετός, σύμβολο της δυναστείας των Μεγάλων Κομνηνών.⁵⁰

Η αφιέρωση του συγκεκριμένου ναού στην Αγία Σοφία, έχει πολλαπλές συνδηλώσεις. Η Αγία Σοφία ήταν το χαρακτηριστικότερο κτίσμα και σύμβολο της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης. Η κατασκευή ενός μεγαλοπρεπούς ναού με το ίδιο όνομα σηματοδοτεί την κατασκευή μιας καινούριας πρωτεύουσας στα πρότυπα της παλαιάς. Επομένως η Αγία Σοφία κατασκευάζεται για να αποτελέσει το σύμβολο της πόλης και εντάσσεται στην προσπάθεια για το μετασχηματισμό της Τραπεζούντας, σε πρωτεύουσα μιας Αυτοκρατορίας που φιλοδοξεί να ηγηθεί του βυζαντινού κόσμου.

Για το χτίσιμο της επιλέγεται μία τοποθεσία εκτός του οχυρωμένου τμήματος, περίπου 2 χιλιόμετρα στα δυτικά του, με αποτέλεσμα η εκκλησία, σε συνδυασμό με το μεγάλο μέγεθος της να ξεχωρίζει στη δυτική πρόσβαση της πόλης και να είναι ορατή από κάθε της σημείο. Το ότι βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλης δεν μειώνει τη σημασία που είχε για την πολιτική εξουσία και γι' αυτό χτίστηκαν ξεχωριστές ισχυρές οχυρώσεις για την προστασία της.⁵¹ Η υπόθεση του Eastmond για την επιλογή της κατασκευής εκτός του αστικού χώρου, συνδέεται με τη σημασία των τελετουργιών και την αξιοποίηση τους από την πολιτική εξουσία, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Λόγω του μικρού μεγέθους και της στενότητας της Τραπεζούντας, η κατασκευή της Αγίας Σοφίας σε ένα σημείο εκτός των τειχών, θα εξυπηρετούσε καλύτερα μεγάλες θρησκευτικές ή πολιτικές πομπές που ξεκινούσαν ή κατέληγαν στο ναό διασχίζοντας τα κυριότερα σημεία του αστικού χώρου.⁵² Το μεγάλο της μέγεθος επίσης επέτρεπε τη συγκέντρωση μεγαλύτερου πλήθους. Περισσότερος χώρος σημαίνει ταυτόχρονα και δυνατότητα διοργάνωσης μεγαλύτερων τελετουργιών, που θα ανέβαζαν το κύρος της εξουσίας της Αυτοκρατορίας και του ίδιου του αυτοκράτορα-διοργανωτή.

⁴⁹ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, ό.π., 232.

⁵⁰ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 498.

⁵¹ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 27.

⁵² Eastmond, Anthony, "Hagia Sophia at Trebizond", στο *Byzantium's Other Empire: TREBIZOND*, ό.π., 60.

Το εξωτερικό της είναι ασυνήθιστο για τα δεδομένα των βυζαντινών εκκλησιών. Έχει το σχήμα σταυρού ενώ και τα υλικά που χρησιμοποιούνται, σύμφωνα με τον Eastmond, είναι πιο κοντά στην τοπική τεχνοτροπία παρά στη βυζαντινή.⁵³ Μπορεί επομένως το συμβολικό πρότυπο της νέας εκκλησίας να είναι η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο είναι δύσκολο να υπήρξε και το αρχιτεκτονικό. Η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης χτίζεται από τον Ιουστινιανό Α' τον 6^ο αιώνα, σε πολύ διαφορετικές περιστάσεις, με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία να είναι ένα ισχυρό κράτος που καταλαμβάνει τεράστια έκταση. Δε θα μπορούσαν να υπάρχουν οι ίδιες δυνατότητες, στην ασύγκριτα μικρότερη Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

Όμως σε μια προσπάθεια περαιτέρω σύνδεσης με το βυζαντινό παρελθόν, στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας προστίθενται ορισμένες μαρμάρινες κολώνες που φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί παλιότερα στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁴ Η επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων υλικών ή «σπολίων» στη βυζαντινή αρχιτεκτονική ήταν συνηθισμένη και προσέδιδε κύρος στο κτίσμα που τοποθετούνταν, κάτι που αναλύεται στη μελέτη του Μπακιρτζή που αναφέρθηκε στην εισαγωγή.⁵⁵ Στη συγκεκριμένη συγκυρία, το ότι μπορεί να αποκτήθηκαν τέτοια υλικά από την Κωνσταντινούπολη και να χρησιμοποιήθηκαν στο συγκεκριμένο ναό, αποδεικνύει το ότι η κατασκευή της Αγίας Σοφίας της Τραπεζούντας ήταν πάρα πολύ σημαντική για τους Μεγάλους Κομνηνούς και συγκεκριμένα για το Μανουήλ Α'.

Το πιο ιδιαίτερο γνώρισμα της εκκλησίας, ήταν το ότι χτίστηκε πάνω σε μία ψηλή εξέδρα, κάτι που σήμαινε ότι υψωνόταν αρκετά πάνω από το έδαφος και είχε ακόμα πιο επιβλητική εμφάνιση. Ο λόγος που κατασκευάστηκε η εξέδρα ήταν ούτως ώστε η Αγία Σοφία να γίνει ο χώρος ενταφιασμού των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας. Προαναφέρθηκε ότι για αυτόν το σκοπό χρησιμοποιούνταν η εκκλησία της Χρυσοκεφάλου. Πιθανότατα η επιδίωξη ήταν να διαχωριστεί ο χώρος της στέψης από το χώρο της ταφής των αυτοκρατόρων, κάτι που δείχνει τη σημασία που είχαν για την πολιτική εξουσία αυτές οι τελετές. Τεκμηριώνοντας αυτόν τον ισχυρισμό, ο Eastmond υποστηρίζει ότι ακολουθήθηκαν τα πρότυπα της Κωνσταντινούπολης, όπου η στέψη και η ταφή γινόταν σε διαφορετικά σημεία της πόλης.⁵⁶ Το ότι υπάρχει η δυνατότητα η κάθε τελετουργία να επιτελείται σε διαφορετικό χώρο, επιτρέπει στην πολιτική εξουσία να αξιοποιεί το σύνολο του αστικού χώρου για να προβληθεί.

Η εγγραφή της εξουσίας στο χώρο, επιτελείται ,συμπληρωματικά με την εκκλησία και στον υψηλό πύργο που την πλαισιώνει. Η ανάλυση της Ράπτη δείχνει ότι ήταν ένα κτίσμα που πέραν από τις θρησκευτικές λειτουργίες του, αξιοποιήθηκε κατά κόρον για την αποτύπωση της εξουσίας, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές και τα πορτραίτα των Αυτοκρατόρων που φιλοτεχνήθηκαν στον πύργο.⁵⁷ Το

---

⁵³ Ο.π., 61.

⁵⁴ Eastmond, *Art and Identity*, ό.π., 43-45.

⁵⁵ Μπακιρτζής, Νικόλας, «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων», ό.π., 139-158.

⁵⁶ Ο.π., 54.

⁵⁷ Rapti, Ioanna, “The Tower Frescoes: Art at the End of the Empires”, στο *Byzantium's Other Empire: TREBIZOND*, ό.π., 160.

ότι οι Αυτοκράτορες που απεικονίζονται στον πύργο είναι ο Αλέξιος Δ' και ο Ιωάννης Δ', που είναι κατά πολύ μεταγενέστεροι της κατασκευής της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας, δείχνει πως όλη η δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών φρόντιζε να αποτυπώνεται εικαστικά στα κυριότερα σημεία του χώρου.

Στην πολύ πλούσια εικονογράφηση και διακόσμηση της Αγίας Σοφίας, ξεχωρίζει η αναπαράσταση της Γενέσεως από την Παλαιά Διαθήκη και συγκεκριμένα του «προπατορικού αμαρτήματος», δηλαδή του διωγμού του Αδάμ και της Εύας από τον παράδεισο. Η συγκεκριμένη απεικόνιση έχει πολλά ασυνήθιστα χαρακτηριστικά με κυριότερο το ότι η σειρά τους πάει από τα δεξιά προς τα αριστερά. Χωρίζεται σε επτά σκηνές, στις οποίες απεικονίζεται η πορεία των πρωτόπλαστων από τη δημιουργία της Εύας μέχρι και την εξορία τους από τον παράδεισο, όπου εμφανίζονται γυμνοί να θρηνούν για την απώλεια του.⁵⁸ Ταυτόχρονα υπάρχουν και επιγραφές με αποσπάσματα από θρησκευτικά κείμενα, που συνδέονται με τις απεικονίσεις και που σε αντίθεση με αυτές, διαβάζονται από αριστερά προς τα δεξιά.⁵⁹

Η αναπαράσταση της πτώσης από τον παράδεισο, πάλι από δεξιά προς αριστερά, εμφανίζεται και στην Ακρόπολη, στο ανατολικό τείχος προς τη μεριά του Αγίου Ευγενίου.⁶⁰ Αυτό δείχνει ότι το συγκεκριμένο κομμάτι της Παλαιάς Διαθήκης, ενδιέφερε την εξουσία της Τραπεζούντας που το τοποθετεί σε δύο σημαντικότερα σημεία της πόλης. Είναι πιθανό η «εξορία του Αδάμ» να παραλληλιζείται με την εξορία των Μεγάλων Κομνηνών από την Κωνσταντινούπολη. Η απεικόνιση από τα αριστερά προς τα δεξιά, ταυτόχρονα μπορεί να είναι και μια ένδειξη ελπίδας.⁶¹ Όποιος διαβάσει τις επιγραφές καταλήγει στο δεξί άκρο της αναπαράστασης που είναι ο παράδεισος. Είναι ένα σημαντικό πολιτικό μήνυμα που πιθανόν να εξέφραζε η εξουσία της Τραπεζούντας μέσα και μέσω του αστικού χώρου. Από τη μία παραλληλιζείται η απώλεια του παραδείσου με την απώλεια της Κωνσταντινούπολης και από την άλλη εκφράζεται η ελπίδα για την επιστροφή και την επανάκτηση της. Επιπλέον, μετά το 1261 ο παράδεισος μπορεί και να ταυτιστεί πλέον με την Τραπεζούντα, όπου ασκεί την εξουσία της η δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών, προβάλλοντας έτσι την πόλη τους ως το χώρο πραγμάτωσης μιας ιδανικής επουράνιας πολιτείας επί γης.

Εν κατακλείδι, η Αγία Σοφία όπως και οι άλλες εκκλησίες της Τραπεζούντας, είναι ένας χώρος που αξιοποιείται για να προβληθούν οι πολιτικές επιδιώξεις της αυτοκρατορικής ελίτ. Το παρουσιαστικό της, η χρήση της ως χώρος τελετουργιών και πομπών, η διακόσμηση και τα περιεχόμενα της είναι ενδεικτικά της προσπάθειας των Μεγάλων Κομνηνών να ενισχύσουν την εξουσία τους διεκδικώντας τη βυζαντινή κληρονομιά και μετατρέποντας μια μικρή πόλη σε ένα σημαντικό πολιτικό αλλά και θρησκευτικό κέντρο.

---

⁵⁸ Eastmond, Antony, "Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond.", *Dumbarton Oaks Papers*, 53 (1999), 220-221.

⁵⁹ Eastmond, "Hagia Sophia at Trebizond", *ό.π.*, 95-97.

⁶⁰ Bryer και Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, *ό.π.*, 193.

⁶¹ Eastmond, "Hagia Sophia at Trebizond", *ό.π.*, 96.

Κεφάλαιο 3: Ο αστικός χώρος ως πεδίο διεκδίκησης μεταξύ του Αυτοκράτορα και των κρατών της Δύσης

3.1 Μεταβολή των εμπορικών δρόμων και άνοδος της Τραπεζούντας

Την περίοδο ζωής της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, η οικονομία στην Ευρώπη βρίσκεται σε μία περίοδο σημαντικών μεταβολών. Το ευρωπαϊκό εμπόριο, ιδιαίτερα στις ιταλικές πόλεις, βιώνει τις συνέπειες της «εμπορικής επανάστασης» που σημαίνει άνοιγμα νέων δυνατοτήτων για τους εμπόρους σε περισσότερες περιοχές και σημαντική αύξηση των εμπορικών συναλλαγών.⁶² Οι ιταλικές πόλεις και οι έμποροι τους αξιοποιούν κατά κόρον τις θαλάσσιες οδούς της ανατολικής Μεσογείου για τις συναλλαγές τους και κυριαρχούν σε αυτές, για να πραγματοποιούν τις συναλλαγές τους με τα κράτη της Ασίας.

Ωστόσο αυτές οι συνθήκες δεν έμειναν αμετάβλητες. Η πτώση των τελευταίων σταυροφορικών σταθμών στα παράλια της Συρίας το 1291, επιφέρει το παπικό εμπάργκο στο εμπόριο των Ευρωπαίων με τα μουσουλμανικά κράτη.⁶³ Η εξέλιξη αυτή επιβάλλει την αναζήτηση νέων δρόμων για τα εμπορεύματα από και προς την Ασία. Οι εμπορικοί δρόμοι πλέον στρέφονται προς τη Μαύρη Θάλασσα και από τα εκεί λιμάνια προς την Ανατολή. Αυτές οι μεταβολές φέρνουν στο επίκεντρο την πόλη της Τραπεζούντας που, ενόσω συνολικά η Αυτοκρατορία της σταθεροποιείται στην περιοχή, εκείνη μετατρέπεται σε ένα από τα κύρια λιμάνια της περιοχής για το διεθνές εμπόριο. Ο ρόλος της ενισχύεται διότι κατάφερνε να συνδυάζει το χερσαίο με το θαλάσσιο εμπόριο, συναλλασσόμενη με την ασιατική ενδοχώρα μέσω των караβανίων.⁶⁴ Η σύνδεση της με τις διάφορες εμπορικές οδούς, τη μετέτρεψε σε εμπορικό κόμβο για την ευρύτερη περιοχή, ενώ καθοριστικό ήταν το ότι συνδεόταν με την πόλη Ταμπρίζ, που ήταν η εμπορική πύλη για την Ασία.

Η λειτουργία της Τραπεζούντας ως κέντρου του διεθνούς εμπορίου, δεν ξεκινά εκείνη την περίοδο, καθώς φαίνεται ότι είχε σημαντικό ρόλο από προηγούμενους αιώνες.⁶⁵ Όμως η μετατροπή της σε πρωτεύουσα μιας ανεξάρτητης ηγεμονίας είναι καθοριστική για την περαιτέρω ανάπτυξη της. Και αυτό διότι σε αντίθεση με το ότι ίσχυε έως το 1204, όπου το Βυζάντιο απέκλειε τους ξένους εμπόρους από τη Μαύρη Θάλασσα, η είσοδος τους πλέον ενθαρρύνεται.⁶⁶ Ως μία μικρή Αυτοκρατορία, με συνεχείς απειλές και ταραχές στην περίοδο ύπαρξης της, η Τραπεζούντα είχε μεγάλη ανάγκη από τα έσοδα που της προσέφερε το εμπόριο. Ο ρόλος της ως κέντρο εμπορίου, ήταν καθοριστικός για να επιβιώσει στους δύο αιώνες ζωής της.

---

⁶² Laiou, Angeliki E., “Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries”, στο *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ., η ίδια, Washington D.C., 2 (2002), 737-738.

⁶³ Day, John, “The Levant Trade in the Middle Age”, στο *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ., A.E. Laiou, Washington D.C., 2 (2002), 808.

⁶⁴ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 171.

⁶⁵ Ο.π., 148-150.

⁶⁶ Ο.π., 151.

3.2 Διείδυση των δυτικών εμπορών στην Τραπεζούντα

Στην πορεία της μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του 1461, η Τραπεζούντα περνά τόσο από φάσεις μεγάλης εμπορικής οικονομικής άνθησης, όσο από φάσεις παρακμής και συρρίκνωσης. Καθοριστικός παράγοντας για την εμπορική και οικονομική της δραστηριότητα, ήταν οι σχέσεις της με τις μεγαλύτερες εμπορικές δυνάμεις της περιόδου. Οι δύο δυνάμεις που κυριαρχούν στο θαλάσσιο εμπόριο της περιοχής την εποχή που εξετάζεται, είναι η Βενετία και η Γένοβα. Υπό την κατοχή τους, πέραν από την Κωνσταντινούπολη έως το 1261, είχαν και νησιά του Αιγαίου που βοηθούσαν στον καλύτερο έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων. Ταυτόχρονα, επεδίωκαν να αποκτήσουν όλο και πιο σταθερές επαφές με τις πόλεις γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα και ιδιαίτερα με την Τραπεζούντα, που ήταν κομβικό εμπορικό κέντρο.

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διευκολύνει τα ιταλικά κράτη να διεισδύσουν περισσότερο στις περιοχές του Εύξεινου Πόντου που τους ενδιαφέρουν και να ενισχύσουν τα εμπορικά τους δίκτυα. Η Γένοβα διατηρούσε υπό τον έλεγχο της και την πόλη του Καφά στην Κριμαία, κάτι που της έδινε ακόμα μεγαλύτερη δύναμη στην περιοχή. Και οι δύο δυνάμεις, επιδίωξαν να συνάψουν επικερδείς σχέσεις με την Τραπεζούντα ώστε να έχουν πρόσβαση στα εμπορεύματα και την αγορά της, ενώ η Τραπεζούντα προσπαθούσε να αποκομίσει τα δικά της κέρδη από αυτές τις συνεργασίες. Σταδιακά λοιπόν, ως συνέπεια όλων των παραπάνω, η παρουσία Βενετών και Γενουατών στην Τραπεζούντα ενισχύεται, κυρίως μετά τα μισά του 13^{ου} αιώνα, όπως αποκαλύπτουν και πηγές της εποχής.⁶⁷

Και οι δύο δυνάμεις ξεκινούν να εγκαθίστανται στην πόλη, και να διεκδικούν ολοένα και μεγαλύτερα προνόμια για τις εμπορικές τους συναλλαγές. Οι Γενουάτες έχουν παρουσία στην πόλη από το 1270 περίπου,⁶⁸ ενώ σύμφωνα με τον Καρπόβ, από το 1291 υπάρχουν σίγουρα εγκατεστημένοι Βενετοί και ένας πρώτος εμπορικός σταθμός τους στην Τραπεζούντα.⁶⁹ Η επισημοποίηση της εγκατάστασης και της παραχώρησης γης στους Βενετούς από την Τραπεζούντα, γίνεται με το Χρυσόβουλο του 1319 που εκδίδει ο Αλέξιος Β'. Με αυτό δίνεται η άδεια για να χτίσουν δικιά τους προβλήτα και εμπορείο, καθώς και να εγκαταστήσουν τα δικά τους όργανα διοίκησης.⁷⁰ Η περιοχή στην οποία χτίζουν τον οικισμό και τα κτήρια τους, ήταν στα ανατολικά προάστια της πόλης. Για τους Γενουάτες αντίστοιχα, από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα φαίνεται πως υπάρχει στην Τραπεζούντα οικισμός όπως και εμπορείο τους.

Η παρουσία των Γενουατών και των Βενετών στην πόλη αλλάζει την όψη της, διαμορφώνοντας ένα τμήμα εντός της, στο οποίο οι δύο αυτές δυνάμεις προσπαθούν να επιβληθούν και να αναπτύξουν τις δραστηριότητες τους. Εδραιώνονται στο ανατολικό τμήμα της πόλης, πολύ

---

⁶⁷ Ashhan, Akişik-Karakullukçu, "The Empire of Trebizond in The World-Trade System: Economy and Culture", *Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Istanbul 2013, 330-331.

⁶⁸ Ο.π., 331.

⁶⁹ Καρπόβ, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, ό.π., 264.

⁷⁰ Ο.π., 265.

κοντά στη θάλασσα όπου στάθμευαν τα καράβια τους και ταυτόχρονα κοντά στην κεντρική αγορά της Τραπεζούντας, όπου εξελισσόταν η οικονομική δραστηριότητα.

3.3 Διαμάχες και διεκδίκηση του αστικού χώρου

Τόσο ο ανταγωνισμός μεταξύ Βενετίας και Γένοβας, όσο και ο ανταγωνισμός της κάθε δύναμης ξεχωριστά με την εξουσία της Τραπεζούντας, φτάνει πολλές φορές στο επίπεδο της σύγκρουσης. Το κάθε ιταλικό κράτος προσπαθούσε να κάνει το εμπορικό δίκτυο τους πιο επικερδές σε βάρος του άλλου. Παράλληλα, η Τραπεζούντα διεκδικούσε περισσότερα έσοδα από τη φορολογία των εμπορευμάτων. Έτσι δημιουργείται το έδαφος για αντιπαραθέσεις. Επίσης και οι δύο δυνάμεις αναμειγνύονται ενεργά στα πολιτικά δρώμενα της Αυτοκρατορίας, τα οποία εκείνη την περίοδο περιλαμβάνουν σημαντικές εσωτερικές διαμάχες. Ταυτόχρονα προσπαθούν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους και στον αστικό χώρο, διεκδικώντας από τον αυτοκράτορα ολοένα και περισσότερη αυτονομία. Όλες οι πλευρές, αξιοποιούν το χώρο της πόλης στις συγκρούσεις και επιχειρούν να επιβάλλουν την παρουσία τους. Τα αρχεία από τη Βενετία και τη Γένοβα αλλά και μαρτυρίες των χρονικογράφων της εποχής, που έχει συγκεντρώσει ο Καρπόβ, δίνουν μια εικόνα των έντονων διαμαχών. Οι αντιπαραθέσεις σημειώνονταν σε όλα τα επίπεδα και ιδίως στο οικονομικό, ενώ εξαπλώνονταν και σε άλλα κρίσιμα σημεία, όπως η Κριμαία ή άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας.

Το 1319, με την έκδοση του Χρυσόβουλου για τα ακίνητα των Βενετών, γίνεται ένα αποφασιστικό βήμα για τη διεκδίκηση από τους τελευταίους του αστικού χώρου της Τραπεζούντας. Σταδιακά χτίζεται ένα συγκρότημα κτηρίων που περιλάμβανε τα απαραίτητα για το εμπόριο, για την πραγματοποίηση των συναλλαγών, για τη διαμονή όσων έμεναν εκεί.⁷¹

Οι αυξομειώσεις στις εμπορικές συναλλαγές ήταν ένα πολύ συχνό φαινόμενο. Οι εμπορικές σχέσεις της Βενετίας με την Τραπεζούντα περνούν κρίση στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, με τις συναλλαγές να μειώνονται σημαντικά και βενετικές κτήσεις να καταστρέφονται. Οι Βενετοί, προσπαθούν να ανοικοδομήσουν τον οικισμό τους αλλά εμποδίζονται από τους Γενουάτες και εν τέλει εγκαταλείπουν την προσπάθεια τους.⁷² Η απώλεια των εσόδων από το εμπόριο, οδηγεί Βενετία και Τραπεζούντα σε έντονες διαπραγματεύσεις για την επανέναρξη των εμπορικών σχέσεων. Πολύ σημαντικό αποτέλεσμα, είναι το Χρυσόβουλο που παραχωρείται το 1367 και που βελτιώνει τη θέση των Βενετών στην Τραπεζούντα καθιστώντας τους αυτόνομους. Με αυτό παραχωρείται ένα νέο, μεγαλύτερο οικόπεδο για να χτιστεί το εμπορείο αλλά κυρίως, προβλέπεται να χτιστεί και δικό τους οχυρό με μέρος των εξόδων να καλύπτεται από τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας.⁷³ Το νέο τους κάστρο γίνεται η έδρα για όλα τα διοικητικά και οικονομικά τους κτήρια. Έτσι οι Βενετοί πετυχαίνουν να αποκτήσουν ακόμα μεγαλύτερες εκτάσεις στην πόλη και να έχουν τις δικές τους οχυρώσεις ώστε να προστατεύονται από τις επιθέσεις των αντιπάλων τους.

Διαμάχες και συγκρούσεις συνεχίζουν να ξεσπούν και τα επόμενα χρόνια, με αφορμή διάφορα γεγονότα που έθιγαν τα συμφέροντα της Βενετίας, όπως η παραβίαση των προνομίων τους. Η διαμάχη

---

⁷¹ Ο.π., 294.

⁷² Ο.π., 270-272.

⁷³ Ο.π., 277.

μάλιστα στα 1374-1376 φτάνει σε τέτοιο επίπεδο, που οι Βενετοί κατέστρωσαν σχέδιο για εκστρατεία ενάντια στην Τραπεζούντα. Σε αυτό προέβλεπαν ότι αν δεν ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους, θα εκκένωναν τον πληθυσμό τους και θα ξεκινούσαν να καταστρέφουν και να ληστεύουν περιουσίες με τα πλοία τους, ενώ σχεδίαζαν να ανατρέψουν και τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ'.⁷⁴ Για την περάτωση του σχεδίου, υπολόγιζαν πέρα από τη ναυτική τους δύναμη και στο κάστρο και τις οχυρώσεις που είχαν αποκτήσει.

Αντίστοιχες εξελίξεις υπάρχουν και με τους Γενουάτες. Η πρώτη σύγκρουση μεταξύ Τραπεζούντας και Γένουας έρχεται το 1304 όταν η τελευταία απαιτεί να μην ελέγχεται το εμπόριο της από την Τραπεζούντα. Η άρνηση της Τραπεζούντας και η διαταγή να δασμολογηθεί ένα μέρος από τα εμπορεύματα των Γενουατών, πυροδότησε την ένταση και ξέσπασαν συγκρούσεις. Οι Γενουάτες προέβαλαν ένοπλη αντίσταση και έβαλαν φωτιά, ενώ όπως ακριβώς σχεδίαζαν και οι Βενετοί στις αντίστοιχες συγκρούσεις που προαναφέρθηκαν, διέταξαν τον πληθυσμό τους να μπει στα καράβια.⁷⁵

Η ένταση στις σχέσεις των δύο κρατών παραμένει αφού κάτοικοι της Τραπεζούντας, δυσσαρεστημένοι από τα προνόμια που λάμβαναν οι Γενουάτες, ξυλοκοπούν και ληστεύουν ορισμένους, ενώ προκαλούν καταστροφές και στο εμπόριο τους, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν επιθέσεις, αυτήν τη φορά από τους Γενουάτες σε βάρος ανθρώπων του αυτοκράτορα.⁷⁶ Οι συγκρούσεις λήγουν μετά από διαπραγματεύσεις, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η παραχώρηση χώρου για να χτίσουν τον οικισμό τους, ο οποίος μάλιστα προβλεπόταν να έχει και οχυρώσεις, ενώ ο αυτοκράτορας αγοράζει από τους Γενουάτες το Λεοντόκαστρο.⁷⁷

Νέα φάση συγκρούσεων έρχεται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Οι Γενουάτες συμμετείχαν στις εμφύλιες συγκρούσεις της Τραπεζούντας βοηθώντας να ενθρονιστεί ο Ιωάννης Γ', κάτι που τους επέτρεψε να έχουν μεγαλύτερη επιρροή και να εμποδίσουν την κατασκευή οχυρών των Βενετών στην πόλη.⁷⁸ Μεγάλη επιτυχία σημειώνουν οι Γενουάτες και στα 1349, όταν μετά από διαπραγματεύσεις παρουσία και του στόλου τους, πετυχαίνουν να πάρουν ξανά το Λεοντόκαστρο υπό την κατοχή τους, με τον αυτοκράτορα να υποχρεώνεται να χτίσει ένα μέρος από τις οχυρώσεις του.⁷⁹ Οξυνση υπάρχει και το 15^ο αιώνα, όταν και οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επιτίθενται στο κάστρο και το εμπόριο της Γένουας, με την τελευταία να απαντάει με σύναψη συμμαχίας με τη Βενετία και επιθέσεις με τα πλοία της στην πόλη.⁸⁰

Η δυναμική του αστικού χώρου φαίνεται από τις μεθόδους που αξιοποιεί η κάθε πλευρά. Βενετία και Γένοβα ακολουθούν αρκετά κοινές τακτικές. Χρησιμοποιούν τη ναυτική τους δύναμη,

---

⁷⁴ Ο.π., 281.

⁷⁵ Ο.π., 316.

⁷⁶ Ο.π., 318-319.

⁷⁷ Ο.π., 321.

⁷⁸ Ο.π., 324.

⁷⁹ Ο.π., 345.

⁸⁰ Ο.π., 328-329.

ούτως ώστε σε περιόδους συγκρούσεων να επιτίθενται στην Τραπεζούντα, ενώ πετυχαίνουν σταδιακά να οχυρώσουν τους οικισμούς τους ισχυροποιώντας τη θέση τους. Η απόσπαση του Λεοντόκαστρου, ενός πολύ ισχυρού οχυρού που βρισκόταν στα ανατολικά παράλια της πόλης, είναι σοβαρό γεγονός γιατί μαρτυρά τη σημασία που έδειχναν οι δυτικοί στο να εδραιωθούν στον αστικό χώρο. Όχι τυχαία, οι περιοχές τις οποίες διαπραγματεύονται και εγκαθίστανται, είναι παραθαλάσσιες, αφού έτσι βρίσκονταν κοντά στην πηγή της ισχύος τους που ήταν τα πλοία.

Τα παραπάνω δείχνουν πως η στρατηγική των δυτικών στοχεύει στο να αποκτήσουν ολοένα και περισσότερη αυτονομία για το χώρο τους. Με τις πιέσεις που ασκούν, τις διαπραγματεύσεις και τελικά την έκδοση των αντίστοιχων χρυσόβουλων, εξασφαλίζουν την οχύρωση των περιοχών που κατέχουν με τείχη και πύργους, σηματοδοτώντας επί της ουσίας και την κυριαρχία τους σε αυτές. Πέραν των οχυρώσεων, είναι σημαντικό το ότι έχουν τη δική τους διοίκηση στις περιοχές τους με τα αντίστοιχα κτήρια, καθώς και το ότι κατακτούν το δικαίωμα να έχουν δικές τους εκκλησίες. Ταυτόχρονα ισχυροποιούν τη θέση τους αποκτώντας τις δικές τους αποβάθρες για να ελέγχουν τις κινήσεις των πλοίων και των εμπορών τους. Η στρατηγική τους τελικά αποδίδει στο να δημιουργηθούν δίπλα στην Τραπεζούντα περίπου αυτόνομες «μικρές πόλεις», πλήττοντας έτσι την κυριαρχία της τοπικής εξουσίας στο χώρο.

Από την άλλη, η εξουσία της Τραπεζούντας διαπραγματεύεται με τις ιταλικές πόλεις τον αστικό χώρο της, είτε χρησιμοποιώντας βίαια μέσα είτε τη διπλωματία. Ταυτόχρονα, αξιοποιεί την οργή των ντόπιων για την ευνοϊκή μεταχείριση των δυτικών και τους ωθεί στο να επιτίθενται σε αυτούς. Οι αυτοκράτορες προσπαθούν με διάφορους τρόπους να συγκρατήσουν την ορμητική ανάπτυξη Βενετίας και Γένοβας. Την ίδια περίοδο με την παραχώρηση οικισμών στους δυτικούς, ο Αλέξιος Β' τειχίζει την Κάτω Πόλη, κάτι που τοποθετεί ουσιαστικά μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις αυτοκρατορικές και τις ιταλικές κτήσεις. Ο Αλέξιος Γ' ζητά να τοποθετηθεί το λάβαρο της Τραπεζούντας στο εμπορείο των Βενετών, προσπαθώντας έτσι να τονίσει την ισχύ της εξουσίας του.⁸¹ Ταυτόχρονα, φάνηκε πως παρόλο που δεσμεύτηκαν αρκετές φορές να συμβάλλουν στο χτίσιμο των οχυρώσεων των οικισμών, καθυστερούσαν να το υλοποιήσουν επί της ουσίας. Με αυτές τις πρακτικές επιδιώκουν να περιορίσουν την επέκταση των δυτικών σε βάρος της εξουσίας τους.

Επομένως, η στρατηγική των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας στοχεύει στο να οριοθετήσουν και να ελέγξουν όσο το δυνατόν περισσότερο τους δυτικούς. Αυτό φανερώνεται από τις κινήσεις τους να τους παραχωρήσουν χώρους στα ανατολικά προάστια και ταυτόχρονα να τειχίσουν το τμήμα της Κάτω Πόλης. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα τείχη διαχωρίζουν το «οικείο» που περιέχεται εντός τους, από το «άγνωστο» που βρίσκεται εκτός τους. Έτσι οι αυτοκράτορες πετυχαίνουν το να μείνουν οι δυτικές κτήσεις εκτός του «παραδοσιακού» αστικού χώρου, του κύριου τμήματος δηλαδή της πόλης που βρίσκεται υπό την κυριαρχία του αυτοκράτορα και το οποίο μάλιστα επεκτείνεται εκείνη την περίοδο με την κατασκευή των νέων οχυρώσεων. Οι οικισμοί των δυτικών κατασκευάζονται σε μία περιοχή που δεν είναι μέσα στον κύριο αστικό ιστό αλλά σε μια μεθοριακή περιοχή, που βρίσκεται έξω από την Τραπεζούντα αλλά ταυτόχρονα είναι και κομμάτι της. Αυτή η περιοχή, είναι και ένας τύπος σύνδεσης της Τραπεζούντας με τον εξωτερικό κόσμο. Έτσι, αυτοί που προέρχονται από τον εξωτερικό κόσμο οριοθετούνται στην

---

⁸¹ Ο.π., 278.

περιοχή που συνδέει την ίδια την Τραπεζούντα με τον υπόλοιπο κόσμο, αφού σε αυτήν βρίσκονται οι αποβάθρες και τα πλοία με τα οποία έρχονται σε επαφή.

Συνοψίζοντας, οι πρακτικές που ακολουθεί η κάθε πλευρά φανερώνουν, ότι ο αστικός χώρος ήταν ένα δυναμικό πεδίο διαπραγμάτευσης στις διαμάχες μεταξύ της αυτοκρατορικής εξουσίας και των δυτικών. Η στρατηγική που ακολουθούσαν η Βενετία και η Γένοβα στόχευε στην πιο ισχυρή παρουσία τους στην Τραπεζούντα και οδήγησε τελικά στη δημιουργία των οικισμών τους στην περιοχή. Η στρατηγική των αυτοκρατόρων στόχευε στη διαφύλαξη της κυριαρχίας τους εντός του αστικού ιστού και στον περιορισμό των δυτικών σε χώρους έξω από αυτόν. Έτσι μία διαμάχη που ξεσπά σε οικονομικό-εμπορικό επίπεδο, κάνει τελικά την ίδια την πόλη διαφιλονικούμενο πεδίο.

Κεφάλαιο 4: Οι αναπαραστάσεις της Τραπεζούντας στον εγκωμιαστικό λόγο

4.1 Εγκωμιαστικός λόγος και ιδεολογία

Στα προηγούμενα κεφάλαια επιχειρήθηκε μια ανάλυση της διάδρασης του αστικού χώρου και της εξουσίας στην Τραπεζούντα. Μέσα από τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν, επιδιώκεται να φωτιστεί το πώς αντανακλώνται στον αστικό χώρο οι επιδιώξεις της εξουσίας, πώς κατασκευάζεται η πολιτική ταυτότητα της εξουσίας και πώς εκφράζεται στην πόλη. Μια καλή εικόνα για το πώς αυτά γίνονται αντιληπτά από τους ανθρώπους της εποχής μπορούν να προσφέρουν τα εγκωμιαστικά κείμενα ή «εκφράσεις».

Η έκφραση είναι ένα λογοτεχνικό είδος που επανέρχεται στο προσκήνιο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, με καταβολές από την αρχαιότητα και σχεδιασμένο για να εκφωνείται δημόσια. Ο Σμαρνάκης υποστηρίζει ότι αυτό γίνεται σε συνδυασμό με την άνοδο των πόλεων στο ύστερο Βυζάντιο, όπου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έχει κατακερματιστεί πολιτικά και επαρχιακές πόλεις είχαν γίνει κέντρα εξουσίας.⁸² Σε αυτούς τους λογοτεχνικούς ύμνους προς τις πόλεις, εμπεριέχονται πολλά χρήσιμα στοιχεία. Αυτά, πέρα από διάφορα ιστορικά γεγονότα, περιγραφές και μαρτυρίες, έχουν να κάνουν με την προβολή αντιλήψεων των ανθρώπων της εποχής τους. Τα εγκωμιαστικά κείμενα, απευθύνονται σε κάποιο ακροατήριο άρα οι εγκωμιαστές μέσα σε αυτά αναπαράγουν ή κατασκευάζουν πρότυπα, ταυτότητες, ιδανικά, γνωστά και κατανοητά σε αυτούς που τα ακούν.⁸³

Ταυτόχρονα αυτά τα κείμενα έχουν και πολιτική διάσταση. Με τον τρόπο που περιγράφονται συγκεκριμένα σημεία του αστικού χώρου, προβάλλεται το μήνυμα που εξέπεμπε η πολιτική εξουσία σε αυτά τα σημεία αλλά και στον αστικό χώρο συνολικά. Ταυτόχρονα η πολιτική άποψη του εγκωμιαστή, μπορεί να προβληθεί μέσα από την αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος της πόλης και τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, όσον αφορά την εξουσία, το πολίτευμα, τη σχέση με άλλα κράτη και εξουσίες κ.ο.κ. Ακόμη μέσα σε ένα εγκωμιαστικό κείμενο μπορεί να γίνει απευθείας

---

⁸² Smarnakis, Yannis, “Constructing the image of a city-state ‘at the mid-point of most of Asia’: Bessarion’s encomium on Trebizond”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* (υπό έκδοση), 1.

⁸³ Ο.π., 2.

αναφορά στην εξουσία, στο πως αυτή έχει συνδεθεί με την πόλη και τα όσα περιγράφονται γι' αυτήν, προβάλλοντας και πάλι την άποψη του συγγραφέα για την εξουσία.

Πέραν λοιπόν από τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι εκφράσεις είναι πολύ χρήσιμες πηγές για τη μελέτη της αλληλεπίδρασης της πολιτικής εξουσίας με τον αστικό χώρο. Ακόμα και μέσα από υπερβολές, εξιδανικεύσεις ή ανεξακρίβωτα στοιχεία που μπορεί να περιέχουν, οι εκφράσεις συνδράμουν στην κατανόηση της αντίληψης του αστικού χώρου από τους ανθρώπους της εποχής.

Οι δύο εγκωμιαστές της Τραπεζούντας είναι ο Βησσαρίων και ο Ιωάννης Ευγενικός. Ο Βησσαρίων γράφει το «εγκώμιον εις Τραπεζούντα» πιθανότατα μεταξύ του 1426/7 και του 1436/7⁸⁴ ενώ δεν βρίσκεται εκεί αλλά στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Ευγενικός γράφει την «εγκωμιαστικήν έκφρασιν Τραπεζούντος» λίγο πιο αργά, πιθανότατα μεταξύ του 1447 και του 1450 επίσης στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁵ Και οι δύο έχουν ταξιδέψει στο παρελθόν στην Τραπεζούντα.

Το κείμενο του Ευγενικού είναι πολύ μικρότερο σε μέγεθος και στο μεγαλύτερο μέρος του αναφέρεται στον περιβάλλοντα χώρο της πόλης. Το εγκώμιο του Βησσαρίωνα, μέσα από την έκταση και την αναλυτικότητα του, είναι πολύ χρήσιμο για να φανερωθούν στοιχεία από την πολιτική ταυτότητα των Μεγάλων Κομνηνών και το πως τη συνδέει με την Τραπεζούντα. Τα κείμενα εδώ, θα προσεγγιστούν για να φανεί η αναπαράσταση του αστικού χώρου και οι επιδιώξεις της εξουσίας μέσα σε αυτά, σε συνάρτηση με τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί για τη σχέση της πολιτικής εξουσίας με το αστικό τοπίο της Τραπεζούντας.

4.2 Η πολιτική ταυτότητα της Τραπεζούντας στον εγκωμιαστικό λόγο

Μέσα στο εγκώμιο του Βησσαρίωνα, πέρα από την περιγραφή του τοπίου της ίδιας της πόλης και του περιβάλλοντος της, γίνεται μια μεγάλη αναδρομή στην ιστορία της. Μέσα από αυτήν, μπορούμε να εντοπίσουμε ποια είναι για τον Βησσαρίωνα τα πρότυπα που ακολουθεί η πόλη του, ποιες οι αρχές στις οποίες βασίζεται και πως αυτές προκύπτουν. Το εγκώμιο του Βησσαρίωνα, ξεκινά με τον ίδιο να δηλώνει πως το εκφωνεί γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να τιμήσει την πατρίδα του, ενώ αναφέρει πως θα είναι δύσκολο να μην ξεχάσει πράγματα λόγω της σπουδαιότητας της πόλης και του παρελθόντος της αλλά θα εστιάσει στα πιο σημαντικά.⁸⁶

Στη συνέχεια ακολουθεί μια εκτενής αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος της Τραπεζούντας. Σε αυτό το μέρος τονίζονται οι δεσμοί της με δύο σπουδαίες πόλεις του παρελθόντος, την Αθήνα και τη Μίλητο.⁸⁷ Σύμφωνα με το εγκώμιο, αυτές οι πόλεις συνδέονται μεταξύ τους διότι οι κάτοικοι της Αθήνας εποίκισαν τη Μίλητο, οι κάτοικοι της Μίλητου εποίκισαν τη Σινώπη και οι κάτοικοι της τελευταίας εποίκισαν την Τραπεζούντα. Ακολουθώντας αυτήν την «αλυσίδα» ο Βησσαρίων αναφέρει

---

⁸⁴ Ο.π., 3.

⁸⁵ Βουδούρη, Αλεξάνδρα, *Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπό το πρίσμα της προγενέστερης παράδοσής τους*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, 599.

⁸⁶ Kennedy, Scott, (επιμ. και μτφ.), *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, Cambridge MA, 2019, 61-71.

⁸⁷ Ο.π., 73-93.

ορισμένα πράγματα και για τις τρεις αυτές πόλεις. Αρχικά κάνει μια σύντομη αναφορά στην ισχύ της Αθήνας και τις κατακτήσεις της, λέγοντας ότι η ιστορία της είναι γνωστή σε όλους τους Έλληνες.⁸⁸ Πιο εκτενής είναι η αναφορά του στην ιστορία της Μίλητου, εστιάζοντας κυρίως στους πολέμους της εναντίον των «βαρβάρων ηγεμόνων της Ασίας» και τους αγώνες της για ελευθερία των Ελλήνων.⁸⁹ Για τη Σινώπη ο Βησσαρίων επιλέγει να εστιάσει περισσότερο στην περιγραφή της φυσικής τοποθεσίας της και τα πλεονεκτήματα που αυτή της έδινε. Αναφέρει πως το πιο σπουδαίο της επίτευγμα ήταν η ίδρυση της Τραπεζούντας η οποία τελικά την ξεπέρασε σε όλα τα επίπεδα.⁹⁰

Ο Βησσαρίων συνεχίζει την αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας, εστιάζοντας στην προσπάθεια των κατοίκων της να αντισταθούν ενάντια στους «βαρβάρους» που διαρκώς την περικύκλωναν. Σύμφωνα με το κείμενο, οι κάτοικοι της στάθηκαν αντάξιοι των Ελλήνων προγόνων τους και αντιστάθηκαν στους Πέρσες αποκρούοντας τις επιθέσεις τους και επιλέγοντας να ζουν ελεύθεροι.⁹¹ Έπειτα, ένα πολύ μεγάλο τμήμα του κειμένου αφιερώνεται στη σχέση της Τραπεζούντας με τη Ρώμη. Ο Βησσαρίων αναφέρει πως η ρωμαϊκή κατάκτηση ωφέλησε την πόλη του, γιατί διατήρησε τους κατοίκους της ελεύθερους έναντι των «βαρβάρων» και γι' αυτό επέλεξαν να μην αντισταθούν αλλά να ζήσουν κάτω από την ηγεμονία τους, αναγνωρίζοντας την υπεροχή τους.⁹² Η αφήγηση της ιστορίας καταλήγει στην ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας από τους Μεγάλους Κομνηνούς, οι οποίοι εμφανίζονται σαν συνεχιστές της ένδοξης δυναστείας των Κομνηνών του Βυζαντίου.⁹³

Αυτή η μεγάλη ιστορική αναδρομή δεν είναι τυχαία, αλλά εκπέμπει πολιτικά μηνύματα. Η σύνδεση με την Αθήνα και τις αποικίες της, με πιο σπουδαία τη Μίλητο, αποσκοπεί στο να κατασκευαστεί μία πολιτική ταυτότητα της Τραπεζούντας που θα προκύπτει από το ιστορικό παρελθόν της. Σύμφωνα με το Σμαρνάκη, το σχήμα του Βησσαρίωνα για την ιστορική προέλευση της Τραπεζούντας, μέσα από τη σύνδεση της με συγκεκριμένες πόλεις, συμβάλλει στην κατασκευή της πολιτικής της ταυτότητας γύρω από την έννοια της «πόλης-κράτους».⁹⁴ Θέλοντας να εξυψώσει την Τραπεζούντα της εποχής του, ο Βησσαρίων ανατρέχει στην ιστορία της Αθήνας ως της σπουδαιότερης πόλης-κράτους της Ελλάδας και τη συνδέει με την πόλη του με το σχήμα που προαναφέρθηκε.

Ενδιάμεσα στα ιστορικά γεγονότα, ο Βησσαρίων καταπιάνεται με την τοποθεσία της Τραπεζούντας. Αναφέρει πως λόγω της τοποθεσίας της η Τραπεζούντα έρχεται σε επαφή με πολλούς λαούς της Ασίας και της Ευρώπης και απολαμβάνει όλα τα αγαθά τους που φτάνουν σε αυτή λόγω

---

⁸⁸ Ο.π., 75.

⁸⁹ Ο.π., 75-85.

⁹⁰ Ο.π., 85-91.

⁹¹ Ο.π., 131-133.

⁹² Ο.π., 145-169.

⁹³ Ο.π., 179-181.

⁹⁴ Smarnakis, Yannis, "Constructing the image of a city-state 'at the mid-point of most of Asia': Bessarion's encomium on Trebizond", ό.π., 6.

του εμπορίου, ενώ περιγράφονται τα πλεονεκτήματα της όσον αφορά τη ναυσιπλοΐα και το θαλάσσιο εμπόριο, οι καλές κλιματικές συνθήκες και η παραγωγή της.⁹⁵ Έτσι περιγράφει με τα καλύτερα λόγια τα εδάφη που βρίσκονται υπό την εξουσία της πόλης. Πέραν αυτών όμως, σε αυτό το κομμάτι ο Βησσαρίων αναφέρεται στις Ποντικές Άλπεις ως το όριο που χωρίζει τους Έλληνες από τους «βαρβάρους», που έχουν άλλη γλώσσα και είναι συνολικά διαφορετικοί ως άνθρωποι.⁹⁶ Τα όρη αυτά καθορίζουν την επικράτεια της Τραπεζούντας και ορίζουν την ταυτότητα της «πόλης-κράτους» όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και πολιτικά και πολιτισμικά.⁹⁷

Σε όλη την αφήγηση της ιστορίας της Τραπεζούντας από τον Βησσαρίωνα, αναφέρεται η έννοια της ελευθερίας ως αξιακό χαρακτηριστικό των Ελλήνων. Η ελευθερία εδώ ορίζεται σε αντιδιαστολή με την υποταγή σε «κατώτερους» και «βαρβάρους».⁹⁸ Η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με την Τραπεζούντα σε όλες τις περιόδους της, αλλά και με τις πόλεις που διαδέχθηκε. Παρόλο που η Τραπεζούντα και οι πρόγονοι της διαρκώς περικυκλώνονται, καταφέρνουν να αντισταθούν στην υποδούλωση και να διατηρήσουν την ελευθερία τους, ενώ και η εποχή της υποταγής της στη Ρώμη παρουσιάζεται θετικά, με την Τραπεζούντα να λειτουργεί ως ένα προπύργιο έναντι των ξένων εισβολών.⁹⁹ Η ελευθερία λοιπόν, μέσα από την εξύψωση των επιτευγμάτων των ελληνικών πόλεων, εμφανίζεται σαν ένα θεμελιακό στοιχείο για μια πόλη.

Η δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών, έρχεται ως η συνέχεια όλων όσων έχουν αναφερθεί στο εγκώμιο. Ο Βησσαρίων αναφέρει ότι κατάφεραν να επεκτείνουν σημαντικά την επικράτεια της πόλης τους και να την καταστήσουν πρωτεύουσα ικανή να κυβερνά και να υποδουλώνει άλλους.¹⁰⁰ Η περιγραφή του αστικού χώρου που κάνει στη συνέχεια, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα όσα έχει αναφέρει ως τώρα για την ιστορία και την πολιτική ταυτότητα της πόλης. Αυτή η ταυτότητα στηρίζεται στην ελευθερία και τη σωστή διακυβέρνηση, αξίες που πηγάζουν από τις πόλεις της αρχαίας Ελλάδας με τις οποίες ο Βησσαρίων συνδέει την Τραπεζούντα.¹⁰¹ Με βάση αυτήν την πολιτική ταυτότητα περιγράφεται και ο αστικός χώρος.

4.3 Ο αστικός χώρος της Τραπεζούντας στις εκφράσεις

Μεγάλο τμήμα και των δύο εκφράσεων για την Τραπεζούντα αναφέρεται στον χώρο έξω από την πόλη και την τοποθεσία της. Ο Ιωάννης Ευγενικός ξεκινά το εγκώμιο του αναφέροντας πως η Τραπεζούντα είναι μια πόλη αρχαιότατη και η καλύτερη της Ανατολής, αφού βρίσκεται σε πολύ καλή

⁹⁵ Kennedy, Scott, (επιμ. και μτφ.) *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, ό.π., 95-127.

⁹⁶ Ο.π., 125-127.

⁹⁷ Smarnakis, Yannis, “Constructing the image of a city-state ‘at the mid-point of most of Asia’: Bessarion’s encomium on Trebizond”, ό.π., 4.

⁹⁸ Ο.π., 5.

⁹⁹ Ο.π., 11.

¹⁰⁰ Kennedy, Scott, (επιμ. και μτφ.) *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, ό.π., 181-183.

¹⁰¹ Smarnakis, Yannis, “Constructing the image of a city-state ‘at the mid-point of most of Asia’: Bessarion’s encomium on Trebizond”, ό.π., 14.

τοποθεσία που της παρέχει εξαιρετικό κλίμα, ενώ αμέσως μετά σχολιάζει πως εκτός από ολόκληρη πόλη, η Τραπεζούντα εξουσιάζει και τους χώρους γύρω από αυτή αλλά και άλλες μικρότερες πόλεις της γύρω περιοχής.¹⁰² Αυτή η αναφορά έχει σημασία, γιατί όπως αναφέρθηκε αντίστοιχα στο κείμενο του Βησσαρίωνα, δηλώνει το ότι η Τραπεζούντα είναι πρωτεύουσα και η πιο ισχυρή πόλη της περιοχής.

Στη συνέχεια, ο Ιωάννης Ευγενικός στέκεται στις οχυρώσεις της πόλης. Αναφέροντας τόσο τις φυσικές της οχυρώσεις όπως τα φαράγγια, όσο και τα τείχη και τους πύργους της, συμπεραίνει πως είναι μια πόλη ασφαλής για τους κατοίκους της, ενώ χαρακτηρίζει τα ανάκτορα της λαμπρά.¹⁰³ Ομοίως με την έκφραση του Βησσαρίωνα, ο Ευγενικός λέει πως η πόλη δεν έχει αλωθεί ως τώρα από εχθρούς, παρόλο που ήταν περικυκλωμένη από "βαρβάρους", ενώ και για την κατάκτηση της από τη Ρώμη αναφέρει πως στην ουσία οι κάτοικοι της Τραπεζούντας επέλεξαν να υποταχθούν σε αυτήν.¹⁰⁴ Και σε αυτό το κείμενο εξαιρείται η ελευθερία των κατοίκων της πόλης και η αντίσταση της στους ξένους εισβολείς, δίνοντας του μια πολιτική χροιά.

Σε επόμενο σημείο, αναφέρει πως έξω από την πόλη υπάρχει άφθονος χώρος για διάφορες δραστηριότητες, όπως θεάματα και πανηγύρια που δεν χωρούν μέσα στην πόλη αλλά η πόλη φροντίζει να τους τα προσφέρει στη γύρω περιοχή, ενώ αναφέρει πως σε μεγάλο τμήμα των προαστίων υπάρχουν μοναστήρια.¹⁰⁵ Η ειδυλλιακή περιγραφή των προαστίων που γίνεται στο κείμενο του Ευγενικού, αλλά και στο Βησσαρίωνα, στοχεύει στο να προσφέρει διέξοδο από τον στενό αστικό ιστό.¹⁰⁶

Παρακάτω εστιάζει στον πλούτο αγαθών που προσφέρονται στην πόλη εξαιτίας της φυσικής τοποθεσίας της, στέκεται ξανά στη φυσική αφθονία και το πλήθος δραστηριοτήτων που υπάρχουν στα προάστια της πόλης, ενώ χρησιμοποιεί ένα ιδιαίτερο σχήμα για να εξυψώσει την πόλη, αναφέροντας πως διεγείρει κάθε ανθρώπινη αίσθηση με τα όσα προσφέρει.¹⁰⁷ Το εγκώμιο κλείνει με τον Ευγενικό να αναφέρει πως η Τραπεζούντα προσφέρει χώρο τόσο για τις πρακτικές-οικονομικές δραστηριότητες, όσο και για πνευματικές.¹⁰⁸

Το εγκώμιο του Ιωάννη Ευγενικού, περιγράφει την πόλη και τα προάστια της Τραπεζούντας, τόσο με λογοτεχνικά σχήματα αλλά και με συγκεκριμένες αναφορές στην αρετή των κατοίκων της και

---

¹⁰² Βουδούρη, Αλεξάνδρα, *Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπό το πρίσμα της προγενέστερης παράδοσής τους*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, 600.

¹⁰³ Ο.π., 600-601.

¹⁰⁴ Ο.π., 601.

¹⁰⁵ Ο.π., 602-603.

¹⁰⁶ Τανούλας, Τάσος, «Αναζητώντας την αντίληψη του αστικού χώρου στο Βυζάντιο», στο *Οι Βυζαντινές Πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} Αιώνας) Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, ό.π., 19-20.

¹⁰⁷ Βουδούρη, Αλεξάνδρα, *Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπό το πρίσμα της προγενέστερης παράδοσής τους*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016, 603-606

¹⁰⁸ Ο.π., 606-608

στο πνεύμα ελευθερίας τους που συνδέεται άμεσα με τις οχυρώσεις και το παλάτι. Ξεχωρίζει στο κείμενο η ευρεία ανάλυση των προαστίων, ο χώρος που προσφέρουν καλύπτοντας τη στενότητα του πυκνοκατοικημένου αστικού ιστού, καθώς και ο φυσικός πλούτος της περιοχής που δίνει αφθονία αγαθών στους κατοίκους της πόλης και βοηθούν στο να υπάρχει σημαντική εμπορική δραστηριότητα.

Η περιγραφή του αστικού τοπίου της Τραπεζούντας στο εγκώμιο του Βησσαρίωνα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών. Ο Βησσαρίων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, προτού ξεκινήσει να περιγράφει τον αστικό χώρο εξυψώνει τους αυτοκράτορες, λέγοντας πως επανέφεραν την ευημερία στην πόλη, επέκτειναν τις κτήσεις τους υποδουλώνοντας άλλες πόλεις, ενώ κάνει ξεχωριστή μνεία στον ιδρυτή της δυναστείας Αλέξιο Α' και την καταγωγή του από την παλιά βυζαντινή δυναστεία των Κομνηνών.¹⁰⁹ Συνολικά την περιγραφή της πόλης στο εγκώμιο του, τη διαπερνά η εξύψωση της αυτοκρατορικής εξουσίας, ως αυτή που δημιουργεί και διατηρεί την ιδανική πόλη.

Ο Βησσαρίων ξεκινά την περιγραφή του αστικού τοπίου, αναφέροντας ότι η πόλη βρίσκεται σε ανάπτυξη, με τα τείχη της να επεκτείνονται ώστε να χωρέσει ο πληθυσμός που έχει συρρεύσει από άλλες περιοχές.¹¹⁰ Ο συγγραφέας περιγράφει τη σταδιακή επέκταση της πόλης, με τα τείχη να μεγαλώνουν σε σύγκριση με πριν και να φτάνουν όλο και πιο κοντά στη θάλασσα. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ότι οι οχυρώσεις ήταν πολύ ισχυρές καθιστώντας την πόλη απαραβίαστη.¹¹¹ Τα τείχη, είναι ένα σημαντικό κομμάτι του αστικού χώρου και η επέκτασή τους είναι ενδεικτική της ανάπτυξης της πόλης, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω αναφορικά με την περιτείχιση της Κάτω Πόλης από τον Αλέξιο Β'. Τονίζεται εδώ η ισχύς της άμυνας της πόλης καθώς και η βούληση της εξουσίας να προστατεύσει τους υπηκόους της.

Η περιγραφή συνεχίζεται με το Βησσαρίωνα να λέει πως η συρροή του κόσμου στην πόλη είναι τόσο μεγάλη που δε χωράνε όλοι μέσα στα τείχη, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων προαστίων.¹¹² Ο χώρος των προαστίων περιγράφεται, κατά το Σμαρνάκη, ως μεθοριακός, δηλαδή σαν ένας συνδετικός κρίκος μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου που την περιβάλλει και συνδυάζοντας τα στοιχεία και των δύο. Σε αυτό το χώρο ο Βησσαρίων τοποθετεί και την αγορά, κάτι σύμφωνο με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στο εγκώμιο του η αγορά εμφανίζεται ως ένα μέρος πολύ μεγάλο και διαρκώς γεμάτο με ντόπιους και ξένους.¹¹³ Η εκτενής αναφορά του Βησσαρίωνα στους ξένους εμπόρους και τα αγαθά τους που κατακλύζουν την πόλη, συνδέεται με τα όσα έχουν αναφερθεί στο παραπάνω κεφάλαιο για την εμπορική ανάπτυξη της πόλης και τη μετατροπή της σε κόμβο. Εδώ τονίζεται η εξωστρέφεια της πόλης και η λειτουργία της ως διαμεσολαβητής μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών, αλλά και η πληθώρα αγαθών που μπορεί να βρει κανείς σε αυτή.

---

¹⁰⁹ Kennedy, Scott, (επιμ. και μτφ.) *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, ό.π., 178-183.

¹¹⁰ Ο.π., 169-171.

¹¹¹ Ο.π., 185-191.

¹¹² Ο.π., 190-191.

¹¹³ Ο.π., 190-193.

Η αγορά και τα λιμάνια της πόλης είναι ουσιαστικά ο χώρος σύνδεσης της Τραπεζούντας με τα άλλα κράτη και τους εμπόρους τους. Αυτός ο χώρος παρουσιάζεται στο εγκώμιο ως ειδυλλιακός, όπως αρμονική παρουσιάζεται και η συνύπαρξη της Τραπεζούντας με τους ξένους εμπόρους. Με βάση όμως τα όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτό δεν αποτυπώνει την πραγματικότητα, καθώς ο χώρος αυτός ήταν ένα πεδίο σύγκρουσης όπου οι σχέσεις μεταξύ Τραπεζούντας και δυτικών ήταν κάθε άλλο παρά αρμονικές. Όπως επισημαίνει ο Σμαρνάκης, ο Βησσαρίων δεν αναφέρει αυτές τις διαδικασίες στοχεύοντας κυρίως στο να αναδείξει τα προάστια της πόλης ως ένα τόπο συνάντησης της Τραπεζούντας με τους άλλους λαούς.¹¹⁴

Αμέσως μετά, στο κείμενο του Βησσαρίωνα ξεχωρίζει η περιγραφή του παλατιού της Τραπεζούντας. Αρχικά αναφέρει το πως το παλάτι διακρίνεται ανάμεσα στα άλλα κτήρια της Ακρόπολης, λόγω του μεγέθους και της μοναδικότητάς του, που μαζί με την ισχύ των οχυρώσεων του το καθιστά μια Ακρόπολη από μόνο του.¹¹⁵ Έπειτα περιγράφει το εσωτερικό του, αναφέροντας πως υπάρχουν μεγάλες αίθουσες και μπαλκόνια σε κάθε του πλευρά με το πάτωμα του να είναι στρωμένο με άσπρο μάρμαρο και το ταβάνι με χρυσό. Στους τοίχους είναι ζωγραφισμένοι οι Αυτοκράτορες της Τραπεζούντας αλλά και σκηνές από εχθρικές πολιορκίες εναντίον της πόλης που αποκρούστηκαν με επιτυχία.¹¹⁶

Ο Βησσαρίων περιγράφει και ένα ακόμα κτήριο πάνω από το προηγούμενο, καλυμμένο παντού από άσπρο μάρμαρο και με πυραμιδοειδή οροφή, στο οποίο ο Αυτοκράτορας εκτελούσε τα διοικητικά καθήκοντα του, συναντούσε τους αξιωματούχους του και τους ξένους πρέσβεις κ.λπ.¹¹⁷ Τέλος, στο εγκώμιο περιγράφεται ακόμα ένα εντυπωσιακό κτήριο, μεγάλο σε μέγεθος, με θολωτή οροφή και κολώνες να το πλαισιώνουν. Σύμφωνα με το Βησσαρίωνα, ανεβαίνοντας κανείς τα σκαλοπάτια του, θα συναντούσε μια αίθουσα στην οποία ο Αυτοκράτορας παρέθετε συμπόσια. Γύρω από αυτήν την αίθουσα υπήρχαν πολλά άλλα δωμάτια, με ένα από αυτά να ξεχωρίζει καθώς απεικόνιζε στους τοίχους του τη δημιουργία του ανθρώπου. Ακόμη, εκεί χτίστηκε και μία εκκλησία που ήταν μεν μικρή σε μέγεθος αλλά ήταν πολύ πλούσια διακοσμημένη.¹¹⁸ Μικρή είναι η αναφορά στο εγκώμιο του Βησσαρίωνα στις εκκλησίες της πόλης. Αρκείται στο να πει ότι υπάρχουν πάρα πολλές εκκλησίες σε όλη την πόλη, άλλες πιο όμορφες και άλλες λιγότερο, που ανεβάζουν το κύρος της Τραπεζούντας.¹¹⁹

Η ανάλυση του Βησσαρίωνα για τον αστικό χώρο επικεντρώνεται στην Ακρόπολη και στα σημεία που βρίσκονται στα όρια της πόλης, δηλαδή τις οχυρώσεις, την αγορά και τα προάστια.¹²⁰

---

¹¹⁴ Smarnakis, Yannis, "Constructing the image of a city-state 'at the mid-point of most of Asia': Bessarion's encomium on Trebizond", ό.π., 22

¹¹⁵ Kennedy, Scott, (επιμ. και μτφ.) *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, ό.π., 194-195.

¹¹⁶ Ό.π., 196-199.

¹¹⁷ Ό.π., 198-199.

¹¹⁸ Ό.π., 199-201.

¹¹⁹ Ό.π., 200-201.

¹²⁰ Smarnakis, Yannis, "Constructing the image of a city-state 'at the mid-point of most of Asia': Bessarion's encomium on Trebizond", ό.π., 25.

Αυτό δεν είναι τυχαίο. Η περιγραφή των προαστίων και της αγοράς, βοηθά στο να τονιστεί η ραγδαία ανάπτυξη της πόλης, αλλά και ο ρόλος της Τραπεζούντας ως ένας τόπος επικοινωνίας για πολλούς λαούς. Η περιγραφή της Ακρόπολης και πιο ιδιαίτερα του παλατιού ως σήμα κατατεθέν του Αυτοκράτορα, τονίζει τη μεγαλοπρέπεια που επιδεικνύουν οι Μεγάλοι Κομνηνοί. Ο σχηματισμός της πολιτικής ταυτότητας της Τραπεζούντας ως μια «πόλη-κράτος» εμφανίζεται με αυτούς τους τρόπους και στην περιγραφή του αστικού της τοπίου, παρουσιάζοντας την Τραπεζούντα ως μια ισχυρή και διαρκώς αναπτυσσόμενη πόλη που είναι αντάξια της ιστορίας της, που είναι κυρίαρχη στην περιοχή της και που είναι ελεύθερη έχοντας μια ικανή δυναστεία για να την κυβερνά. Το εγκώμιο του, πέραν του ότι προσφέρει εικόνες από σημεία της πόλης, οι οποίες δεν είναι σήμερα ορατές, δείχνει με ποιον τρόπο η εξουσία εκφράζει το πολιτικό της μήνυμα μέσα από τον χώρο.

Συμπεράσματα

Μία κατ' εξοχήν ιστορική αλλαγή που συντελείται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, είναι η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης στην Δ' Σταυροφορία, που σηματοδότησε και την έναρξη της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Εκείνη την περίοδο οι πόλεις αναδύονται και παίζουν κυρίαρχο ρόλο στα τεκταινόμενα της εποχής, στρώνοντας το έδαφος για θεμελιακές αλλαγές στην Ευρώπη τους επόμενους αιώνες. Στο χώρο του Βυζαντίου, οι επαρχιακές πόλεις σταδιακά αναμειγνύονται όλο και πιο ενεργά στις εξελίξεις, ενώ λόγω της συχνής επικοινωνίας τους δέχονται ολοένα και περισσότερες επιρροές από τις πρωτοπόρες ιταλικές πόλεις. Αυτές οι διεργασίες, είναι προϊόν των ευρύτερων μετασχηματισμών της εποχής σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.

Η Τραπεζούντα, μπορεί να ήταν μια απόμακρη και απομονωμένη πόλη, ωστόσο οι ορίζοντες της διευρύνονται σημαντικά όταν καλείται να γίνει πρωτεύουσα μιας μικρής αυτοκρατορίας, η οποία διεκδικεί μια μεγάλη κληρονομιά του παρελθόντος και η οποία αλληλεπιδρά με πλήθος άλλων πολιτισμών με διαφορετικές στοχεύσεις. Ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας σε μια τέτοια περίπτωση, είναι καθοριστικός, όσον αφορά το τι στάση θα κρατήσει απέναντι στις εξελίξεις. Η πολιτική εξουσία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας φαίνεται πως προσαρμόζεται, τόσο αναδεικνύοντας τα ζητήματα της διαδοχής του Βυζαντίου, όσο και διαπραγματευόμενη με άλλα κράτη. Πιθανά γι' αυτό καταφέρνει να μείνει ζωντανή 8 χρόνια περισσότερα από την Κωνσταντινούπολη.

Η πόλη της Τραπεζούντας ξεχωρίζει σαν πεδίο μελέτης αυτών των πρακτικών. Οι πολιτικές στρατηγικές της αυτοκρατορικής ελίτ, που προκύπτουν από τις συνθήκες τις οποίες έχει να αντιμετωπίσει, αναδιαμορφώνουν σημαντικά τον αστικό της χώρο και οι πολιτικές πρακτικές της συντελούνται μέσα στο χώρο που έχει διαμορφώσει.

Η εργασία αυτή προσπάθησε να δείξει το πώς, μέσα σε ιδιαίτερα πολύπλοκες συνθήκες, η πολιτική εξουσία της Τραπεζούντας συγκροτεί την ταυτότητα και την ιδεολογία της, αλλά και με ποιους τρόπους προσπάθησε να την εκφράσει. Ο αστικός χώρος είναι ένα προνομιακό πεδίο για να αποτυπώσει τις πεποιθήσεις και τις στοχεύσεις της εξουσίας και αποδεικνύεται ότι είναι δυναμικός και όχι στατικός, αλλά μπορεί να μετασχηματίζεται όταν είναι απαραίτητο. Το κάθε σημείο του αστικού χώρου έχει τη δική του σημασία και εκπέμπει το δικό του μήνυμα. Και παρόλο που η τοπική εξουσία μπορεί να μοιάζει ισχυρή, πολλές φορές αναγκάζεται να διαπραγματευτεί το χώρο και με άλλες δυνάμεις που τον διεκδικούν για τα δικά τους συμφέροντα.

Βιβλιογραφία

α. Πηγές

Kennedy, Scott (επιμ. και μτφ.), *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, *Dumbarton Oaks Papers*, 53 (2019).

β. Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Ashhan, Akişik-Karakullukçu, “The Empire of Trebizond in The World-Trade System: Economy and Culture”, *Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Istanbul 2013, 323-336.

Ballance, Selina, “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies* 10 (1960), 141-175.

Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μτφ. Κουρτόβικ Δημοσθένης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015.

Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980

Bryer, Anthony και Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D.C., 1985.

Eastmond, Antony, “Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond.”, *Dumbarton Oaks Papers*, 53 (1999), 219–236.

Eastmond, Anthony, *Art and Identity in the Thirteenth-Century Byzantium Hagia Sofia and the Empire of Trebizond*, Aldershot, 2004.

Eastmond, Anthony (επιμ.), *Byzantium’s Other Empire: TREBIZOND*, Istanbul 2016.

Καρπόβ, Σεργκέι Π., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφ. Κριτσέφσκαγια Ευγενία και Ευσταθίου Αγγελική, επιμ. Γκρατσιάνσκι Μιχαήλ και Κορδώσης Στέφανος, Αθήνα, 2017.

Κιουσοπούλου, Τόνια (επιμ.), *Οι Βυζαντινές Πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} Αιώνας) Προοπτικές της Έρευνας και Νέες Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.

Κιουσοπούλου, Τόνια, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013.

Κοντογιαννοπούλου, Αναστασία (επιμ.), *Πόλεις και εξουσία στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)*, Αθήνα 2018.

Laiou, Angeliki E. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002.

Λουγγής, Τηλέμαχος Κ., *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας Β' Τόμος (1204-1453)*, Αθήνα 2011.

Shawcross, Teresa, “Mediterranean Encounters before the Renaissance: Byzantine and Italian Political Thought Concerning the Rise of Cities”, στο *Renaissance Encounters. Greek East and Latin West*, επιμ., M.S. Brownlee-D.H. Gondicas, Leiden – Boston, 2013, 57-93.

Smarnakis, Yannis, “Thessaloniki during the Zealots Revolt (1342-1350) Power, Political Violence and the Transformation of the Urban Space”, *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (2018), 119-147.

Smarnakis, Yannis, “Constructing the image of a city-state ‘at the mid-point of most of Asia’: Bessarion’s encomium on Trebizond”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* (υπό έκδοση).

Vasiliev, Alexander A., “The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”, *Speculum* 11/1 (Ιαν.1936), 3–37.

Βουδούρη, Αλεξάνδρα, *Αυτοτελή εγκώμια πόλεων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπό το πρίσμα της προγενέστερης παράδοσής τους*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2016.